

Műhelytanulmányok - No.17

A társadalmi tőke hazai fejlesztésére vonatkozó politikák áttekintése

Keller Tamás, Sík Endre, Szivós Péter és Tóth István György
(TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt.)

Készült az Országgyűlés Hivatala megbízásából

Budapest, 2013. május

Tartalom

Vezetői összefoglaló	4
1 A kutatási előzmények és a társadalmi tőke definíciója	8
2 A kutatás módszertana.....	10
3 Miért szükséges fejleszteni a társadalmi tőkét?	11
4 A társadalmi tőke kormányzati fejlesztésének dilemmái	14
5 Irányított és célzott beavatkozások a társadalmi tőke fejlesztésére.....	16
5.1 Cselekvésre orientálás	19
5.1.1 A Grameen-modell	21
5.1.2 Fogyatékosokat segítő programok	33
5.1.3 Mit tegyen az állam, ha az attitűdváltozásnak ezzel a módjával kíván élni?	35
5.2 Nevelés	36
5.2.1 A Nevelés mint a társadalmi különbségek csökkentésének egy lehetséges módja	37
5.2.2 Miként hat a nevelés a társadalmi tőke gyarapodására?.....	50
5.2.3 A Nevelés mint a korrupció csökkentésének egy lehetséges módja.....	51
5.2.4 Miért lényeges az oktatás és nevelés a társadalmi tőke gyarapítása szempontjából, és milyen szerep hárul a kormányzatra ebből a szempontból?	53
5.3 Ismeretközlés	54
5.3.1 A Go Girls! kampány – a Millenniumi Fejlesztési Célok népszerűsítése	55
5.3.2 Az Értéktér projekt.....	57
5.3.3 Információs kampányok a diszkrimináció ellen.....	59
5.3.4 Deliberatív közvélemény-kutatás.....	61
5.3.5 Miért lehet fontos az ismeretközlés a társadalmi tőke fejlesztése szempontjából?	63
6 A társadalmi tőke fejlődése alulról jövő kezdeményezések nem szándékolt következményeként	65
6.1 Szülői nevelés és a társadalmi tőke	65
6.2 Vallási motívumok és a társadalmi tőke	66
6.3 Önkéntes szervezetek és a társadalmi tőke.....	68
6.4 A CSR és a társadalmi tőke termelése	70
6.5 Hogyan termelődik nem szándékolt módon a társadalmi tőke?	72
7 Irányított szakértői beszélgetések	75
7.1 Irányított szakértői beszélgetés civil szervezetek képviselőivel.....	76

7.2	Irányított szakértői beszélgetés oktatási intézmények képviselőivel	81
7.3	A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban.....	84
7.4	Az Önkormányzatok érdekképviselése és a társadalmi tőke	87
8	A társadalmi tőke gyarapodását segítő tevékenységek	91
9	Melléklet	94
9.1	Fókuszcsoportos beszélgetés civil szervezetek képviselőivel, 2013. április 17.	94
9.2	Fókuszcsoportos beszélgetés oktatási intézmények képviselőivel, 2013. április 24. 95	
10	Irodalom	98

Vezetői összefoglaló

Tanulmányunkban a társadalmi tőke hazai fejlesztésére vonatkozó politikák áttekintését a halmozottan hátrányos munkavállalók elhelyezkedési esélyeit javító projektek bemutatásával kezdtük (Kiútprogram, Autónia Alapítvány programjai), de foglalkoztunk az ugyanilyen céllal különféle civil vállalkozásokban (Napra Forgó Nonprofit Közhasznú Kft, fruit of care®) végzett munkával is. Kitértünk továbbá sikeres iskolai integrációs programokra, olyanokra, amelyek valamilyen erre a célra létrehozott szervezet vagy keretprogram égisze alatt működtek (az első Nemzeti Fejlesztési Terv Humán erőforrás-fejlesztési Operatív Programja által finanszírozott Integrációs Program, illetve az Országos Oktatási Integrációs Hálózat által vezetett projektek), de olyanokra is, amelyek civil kezdeményezések és összefogás nyomán jöttek létre (Belvárosi Tanoda, Rogers Személyközpontú Óvoda és Általános Iskola, Kincskereső Iskola, Jezsuita Roma Szakkollégium). Beszéltünk a korrupció csökkentése érdekében tevékenykedő szervezetekről (K-Monitor, Transparency International) és projektjeikről is. Foglalkoztunk olyan információs kampányokkal, amelyek tágabb értelemben célozták meg a kultúraváltást (Értéktér.hu projekt, Egyenlő Bánásmód Hatóság által vezetett programok). Elemzésünkben kitértünk azokra a programokra és szervezetekre is, amelyek az emberek és szervezetek közötti kapcsolatok – a társadalmi tőke klasszikus értelmezése – fejlesztését tűzték ki célul (Közösségfejlesztők Egyesülete, Magdolna Negyed Program, Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége).

Korábbi munkáinkból kiindulva ebben a tanulmányunkban társadalmi tőkének neveztük a bizalmat és együttműködési készséget, a korrupció hiányát, valamint az emberek közötti kismértékű társadalmi különbségeket. Olyan programokat kerestünk, amelyek a pozitív cselekvési minták megerősítésével, neveléssel vagy az információközlés eszközével igyekeztek véleményváltozásokat elérni az említett területeken. Ez a megközelítés egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalmi tőke fejlesztését az egyének szintjén tartjuk érdemesnek megkezdni, társadalmi intézmények pedig annyiban szükségesek ebben a folyamatban, amennyiben az egyéni intenciókat stimulálni képesek.

A pozitív cselekvések megerősítése szempontjából azok a civil kezdeményezések bizonyultak hatékonyak, amelyek társadalmi vállalkozások intézményi keretei között működtek. Mivel az ilyen vállalkozások profitorientáltak, de nem az egyéni vagy

tulajdonosi, hanem a társadalmi hasznosságot maximalizálják, ezért működésükkel hosszú távon – a kormányzati akarat vagy támogatások kikerülésével – tudják biztosítani azokat az impulzusokat, amelyek az attitűdök megváltoztatásához szükségesek. Az ilyen jellegű tevékenységet végző szervezetek munkájával kapcsolatban nagyon fontos megjegyezni, hogy a programoknak csak hosszú távon van hatása, és akkor, ha megalkotóinak előzetesen van koncepciója arról, hogy az adott tevékenység pontosan milyen egyéni hozzáállásbeli tényezők változtatására alkalmas. A program szervezői (a szervezetek vezetői és munkatársai) azonban csak a programok főtevékenységét képesek kontrollálni, de azokat a nem szándékolt hatásokat nem, amelyek során a főtevékenység végzése az érintettek véleményeinek és viselkedésének megváltozására hat. Az ilyen jellegű programok hatását mindig csökkenti, hogy azokhoz elsőként általában a vállalkozó szellemű, ám nem feltétlenül a megfontolt és kitartó egyének csatlakoznak, ez utóbbi tulajdonságok pedig ronthatják a programok azonnali eredményességét.

A nevelés (és különösen az oktatási intézményekben folyó oktató-, nevelőmunka) esetében megállapítottuk, hogy az ilyen programok elsősorban a pedagógiai módszerek körültekintő megválasztása révén képesek arra, hogy növeljék a társadalmi kohéziót és beindítsák a diákok közötti együttműködést.

A programok nem, vagy csak nagyon kis mértékben képesek arra, hogy a társadalmi hátrányokat teljes mértékben kompenzálják, arra azonban nagyon is alkalmasak, hogy azok terjedését vagy elmélyülését meggátolják. A programok hatása abban rejlik, hogy a diákok bizalmának megnyerésével, az önmagukkal és a többiekkel való kapcsolat segítségével próbáljanak meg hatni a kognitív képességekre és az eredményességre.

A legtöbb program ezért nem – vagy nem kizárólag – az iskolai oktatásra koncentrál, hanem az ahhoz kapcsolódó egyéb készségfejlesztő foglalkozásokra is. Sőt, a diákok sorsának figyelemmel kísérése némely vizsgált program esetében nem is fejeződik be a hivatalos oktatási képzés lezárulásával.

Az ismeretközlés módszerének alkalmazása az attitűdök megváltoztatása esetében annyiban hatékony eszköz, amennyiben bizonyos véleményformációkért a tájékozatlanság vagy a pontos ismeretek hiánya tehető felelőssé. A módszer alkalmazhatóságának korlátja, hogy előfeltevéssel él abban a tekintetben, hogy bizonyos tudástartalmak milyen irányban fogják elmozdítani az egyéni attitűdöket. Erre vonatkozóan azonban soha nem lehetnek pontos ismereteink, hiszen a legtöbb esetben nem ismertek azok a mechanizmusok,

amelyeken keresztül az új tudástartalmak beépülnek az egyéni véleményekbe. A módszer alkalmazásának ez a fajta kontrollálhatatlansága azonban semmiképpen nem jelenti azt, hogy bizonyos információs kampányok ne járulnának hozzá az egyéni attitűdök változásához és ennek révén a társadalmi tőke növekedéséhez.

A gyakorlatban sokkal inkább azt láttuk, hogy az információs kampányok sikeresek és hasznosak, konkrét hatásuk azonban nem számszerűsíthető. Ám a megismételt és jól megtervezett kampányok fokozhatják egymás sikerét. Azt is láttuk azonban, hogy ugyanaz az információtípus egy idő után aktualitását vesztheti, és a program iránti érdeklődés emiatt csökkenhet.

Tartalmukat tekintve a bemutatott programok szerteágazóak, egyúttal azonban példatárként is szolgálnak. A programokat sokféleségük miatt célszerű volt egy olyan általános értelmezési keretbe helyezni, amely segítségével megkülönböztethetővé vált, hogy az adott projekt közvetlen szándéka volt-e a társadalmi tőke fejlesztése, vagy ez a főtevékenységhez kapcsolódó, de nem szándékolt mellékkövetkezménye. Az előbbi esetben a programok további csoportosításának vezérfonalát az attitűdváltozások módja adta. Amikor a társadalmi tőke nem szándékolt mellékkövetkezménye egy adott típusú tevékenységnek, akkor egy-egy önkényesen kiragadott példán keresztül, egy adott társadalmi intézmény keretei között mutattuk be azt a mechanizmust, amely a társadalmi tőke gyarapodását segítette. Ez a mechanizmus a család intézményéhez köthető példák esetében a szülő-gyerek kapcsolat, az egyház intézménye esetében a vallási elköteleződés, az önkéntes szervezetek és a vállalatok esetében pedig a szolidaritás volt.

A kormányzati döntéshozók szempontjából a legfontosabb következtetés az, hogy – mivel a társadalmi tőke termelődését célzó programok általában civil kezdeményezések keretében működnek, illetve amennyiben kormányzati megrendelésre készülnek, lebonyolításukat jobbra civil szervezetek végzik – kifejezetten károsnak tartjuk azt, ha a kormányzat ezeket a civil szervezeteket önmagához akarja kötni. Ennél még sokkal károsabb, ha különböző típusú politikai csoportosulások különböző civil szervezeteket igyekeznek önmagukhoz kötni (illetve a társadalmi tőke fejlesztését elsősorban rájuk bízzák), hiszen, mivel a társadalmi tőke definíció szerint integráló és összekötő jellegű, a különböző érdekcsoportok civil szférában való elszeparálása teljes mértékben ellentétben áll a társadalmi tőke fejlesztésének logikájával.

A civil szervezetek kormányzati ellenőrzése garantál ugyan egyfajta kiszámíthatóságot

és ellenőrizhetőséget, de egyúttal meg is bénítja ezeknek a szervezeteknek a spontaneitását. A legbölcsebb tehát, ha a kormányzat csupán megteremti azokat a működési kereteket, amelyek között a civil szervezetek működhettek, ezzel is biztosítva azt, hogy a szubszidiaritás elve ne csorbuljon. A társadalmi tőke kormányzati eszközökkel történő szándékolt fejlesztésében az is ellentmondásos, hogy míg a társadalmi tőke gyarapodása a decentralizáció, addig a kormányzatok bevett működés módja a központosítás irányába hat.

A társadalmi tőke működésének logikája az, hogy az emberek közötti viszonyrendszerek fejlesztése révén hatással lehet lenni más – például oktatáspolitikai vagy munkaerő-piaci – folyamatokra is, vagyis a különböző típusú tőkék egymásba konvertálhatóak. Ez azonban veszélyeket is rejthet magában. A nem megfelelően megválasztott eszközök sokat tudnak rontani a társadalom állapotán. Meglátásunk szerint azonban ennél súlyosabb probléma, hogy a rossz beavatkozások hatása sokkal gyorsabban rombol, mint az az építő munka, amely a jó akciók nyomán elindul.

1 A kutatási előzmények és a társadalmi tőke definíciója

A TÁRKI Zrt. a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács (NFFT) részére 2011-ben tanulmányt készített *Társadalmi értékek és fenntartható fejlődés* címmel. Ebben a tanulmányban magyar és nemzetközi kutatási eredmények összefoglalása után arra a következtetésre jutottunk, hogy egy ország hosszú távú fenntarthatóságát nem kizárólag gazdasági, természeti vagy intézményi erőforrások szavatolják, hanem léteznek bizonyos gondolkodásminták, amelyek előnyösek a hosszú távú fenntarthatóság szempontjából (TÁRKI, 2011).

Szintén a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács megrendelésére – 2012. május 30-ai teljesítéssel – *Javaslat a fenntartható fejlődés társadalmi indikátorainak mérésére* címmel olyan indikátorokat gyűjtöttünk össze, amelyek alkalmasak lehetnek a fenntartható fejlődés társadalmi tényezőinek monitorozására. Ezek az indikátorok a társadalmi kohézió (1), a korrupció (2) és a kultúra (3) mérésének területére vonatkoztak (TÁRKI, 2012). Ebben a munkánkban – elméleti kiindulópontként – megállapítottuk, hogy a *társadalmi kohézió* azért lehet lényeges területe a fenntartható fejlődésnek, mert azokban a társadalmakban, ahol nagy különbségek vannak az állampolgárok között, ott nagy társadalmi ellenállás alakulhat ki a sikeres és hatékony policy intézkedésekkel szemben is, így azok nagyobb eséllyel vallanak kudarcot (Easterly, Ritzen és Woolcock 2006).

A szakirodalmi tapasztalatok szerint továbbá akkor, ha az uralkodó elit vagy a kiváltságos csoportok a saját érdekpozícióinak megerősítésére (*korrupció*) használják fel a gyenge intézményrendszert, fenntartható gazdasági növekedés nem jön létre (Knack és Keefer, 1995; Kaufmann és Kraay, 2002). Végül, szintén kutatási tapasztalatok mutatják, hogy a fejlődés hosszú távú fenntarthatósága az emberi tényezőkön múlik (Tabellini, 2005; Scitovsky, 1977). Tartalmát tekintve a *kultúra* (mint indikátor) diffúz, nem is definiálható egzakt módon. Definícióként leginkább az adható meg, hogy minden olyan vélemény vagy gondolkodási séma ide sorolódik, amely a társadalom tagjai között fenntartja a sikeres együttműködést. Szűkebb értelemben a társadalom normarendszere, ezen belül az emberek közötti együttműködés alapját jelentő általánosított és intézményi bizalom tartozik ide.

Amikor elemzésünk további részében társadalmi tőkéről beszélünk, akkor azon a társadalmi kohézió, az emberek közötti együttműködés és a bizalom növekedését, illetve a korrupció csökkenését értjük. Fontos megjegyezni, hogy a társadalmi tőkének ez a meghatározása nem a bevett és általános meghatározás.

A társadalmi tőkét sokkal inkább szokták az emberek közötti kapcsolatok és viszonyrendszerek felől definiálni (Koniordos, 2008: 564). A kutatásunk során alkalmazott meghatározás tehát egy olyan munkadefiníció, amely jelenlegi munkánkat az NFFT számára készített korábbi tanulmányainkhoz kapcsolja.

Ugyanakkor a definíció korántsem tekinthető *ad hoc* jellegűnek. A társadalmi tőkéről ugyanis szoktak megkötő (bonding: szoros kapcsolatok egymáshoz hasonló típusú csoportok között), áthidaló (bridging: társadalmi hierarchiában egymáshoz hasonló helyzetű csoportok közötti kapcsolatok) és összekötő (linking: társadalmi hierarchiában egymástól eltérő helyzetű csoportok közötti kapcsolatok) kapcsolatok szempontjából beszélni. Ebben az értelmezésben a társadalmi kohézió növelése, az egymástól távoli társadalmi csoportok egymáshoz közelebb hozása, a bridging és a linking típusú kapcsolatok jelentőségére hívja fel a figyelmet, a társadalmi normák és a bizalom fejlesztése pedig a bonding típusúakéra.

2 A kutatás módszertana

Tanulmányunk nagymértékben épít az elmúlt két évben – az NFFT számára végzett – kutatómunkára. Olyan *hazai és nemzetközi programokat összegzünk*, amelyek a fenntartható fejlődés társadalmi tényezőinek alakítására, pozitív irányú fejlesztésére fókuszálnak. Konkrétan azokra a közpolitikai szempontból továbbgondolásra érdemes kezdeményezésekre koncentrálnak, amelyek növelik a társadalmi kohéziót, fejlesztik a kultúrát (ezen belül is az együttműködést és a bizalmat) és csökkentik a korrupciót. Egyrészt azokkal a programokkal és akciótervekkel foglalkozunk, amelyek valamilyen *irányított és célzott beavatkozást* végeztek (illetve ennek szükségességét vetették fel) az említett területeken, és amelyek esetében kísérleti, kvázi kísérleti vagy legalábbis spekulatív bizonyítékok, illetve adalékok vannak a beavatkozás sikerességéről. Másrészt, mivel meggyőződésünk szerint a társadalmi tőke fejlődése a leggyakrabban mellékterméke az emberek közötti interakcióknak, ezért olyan sikeres példákat sorolunk fel, amelyek nem szándékolt módon növelték a társadalmi tőkét. Ezekben a példákban közös az, hogy nem célzott beavatkozások eredményeként, hanem alulról jövő egyéni kezdeményezések formájában növelték a társadalmi tőkét.

Munkánk során nem szorítkoztunk kizárólag a *kutatási eredmények összefoglalására*. Meggyőződésünk ugyanis, hogy hazánkban a társadalmi tőke fejlesztése érdekében (szórványosan ugyan, de) zajlanak/zajlottak sikeres programok. Ezért szándékunkban állt a már *felgyülemlett tapasztalatokat módszeresen összefoglalni*. Ebben a munkafázisban kíváncsiak voltunk arra, hogy milyen buktatói, nehézségei vannak a társadalmi tőke fejlesztésének, illetve arra, hogy a fejlesztés eredményességét miképpen értékelik azok, akik ezeket a programokat létrehozták és vezették. Ilyen és hasonló kérdések mentén szerveztünk *irányított szakértői beszélgetéseket*, és azok legfontosabb tapasztalatait is beemeltük jelen tanulmányunkba.

3 Miért szükséges fejleszteni a társadalmi tőkét?

Ahogy a tanulmány során majd részletesen is kifejtjük, a társadalmi tőke a legtöbb esetben valamilyen beavatkozás mellékterméke. Nagyon általánosan azt is mondhatjuk, hogy a legtöbb emberi megnyilvánulásnak van hatása a társadalmi tőkére: pontosabban van üzenetértéke az emberek közötti együttműködésre, arra, hogy a társadalom tagjai között milyen különbségek alakulnak ki, mennyire működnek egymással együtt, illetve milyen normák és értékek szerint élnek. Felmerül tehát a kérdés, hogy akkor miért kell tudatosan odafigyelni a társadalmi tőke fejlesztésére? Miért nem elegendő, ha a dolgok történésére bízunk a társadalmi tőke fejlődését? Maga a válasz nagyon egyszerű: amennyiben mindenféle célzott beavatkozást nélkülözünk, akkor a társadalmi tőkét erősítő és az azt gyengítő folyamatok könnyen kiolthatják egymást. Nem annyira triviális ugyanakkor, hogy mindez miért van így. A téma módszeres körüljárása túlmutatna ennek az összefoglalónak a keretén. Az érvelés logikájának megértése szempontjából azonban röviden összefoglalunk két gondolatmenetet, mintegy szemléltetésként. Ezekben közös, hogy a társadalmi tőke fejlesztését a piac működésének kompenzálása miatt tartják fontosnak.

Michael Sandel (2012), a Harvard Egyetem morálfilozófus professzora, *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets* című könyvében úgy érvel, hogy a piac működési logikája a magánélet számos területére betört, és ez egyúttal azt is jelenti, hogy súlyos ellentétbe került az azt uraló normákkal és értékekkel. A morál és a piac működésének különbsége miatt egy sor olyan kérdéssel kerülünk szembe, amelyek elsősorban etikai vagy erkölcsi válaszokat igényelnének (és az igazságosság fogalma köré szerveződnek), általában mégis a piaci mechanizmusok perspektívájából válaszolunk rájuk. Ilyen kérdések például, hogy mennyire igazságos az, ha államok szén-dioxid-kibocsátási kvótát adnak el egymásnak: vagyis jogot a környezet szennyezésre? Vagy mennyire igazságos az, ha az elitegyetemeken való tanulás magas tandíjához kötött? Vagy mennyire igazságos az, hogy pénzért a bebörtönzött elítélteket kényelmes börtönszobákban helyezik el?

Sandel álláspontja szerint ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolása nem tehető meg kizárólag a piaci perspektívából. A probléma, amire Sandel felhívja a figyelmet, ennél sokkal komplexebb. Az elmúlt harminc évben ugyanis egyre inkább megerősödött az a szemléletmód, hogy a közjó biztosítása céljából az elsődleges eszközt a piaci szemléletmód adhatja. Ez a gondolkodásmód pedig alapvetően károsítja az élet (magán- és

családi élet) eredendően nem piaci jellegű működésmódját. Sandel a könyvről tartott egyik előadásában például azt mondta: azáltal, hogy a magánélet legtöbb területét „piacosították”, a szegények és a gazdagok közötti távolságok megnöttek. Mindezt egy példával megvilágítva: míg korábban egy sportmérkőzés nézői között a vállalat vezérigazgatója és a legrosszabb munkákat végző beosztott is egymáshoz térben közel helyezkedtek el, mert a jó és rossz jegyek árában alig volt különbség, addig ez a helyzet mára teljesen megváltozott. Az egyenlőtlenségek növekedésével azonban még egy dolog történt: a közösségi érzés kezdett el erodálódni a jegyek árának növekedésével. Míg korábban, ha esett az eső, mindenki egyaránt vizes lett (ami fokozta a közösségi érzést), most már a kiváltságos, drága belépőjegyeket vásárló jegytulajdonosok esőzéskor sem áznak el. Ez pedig nagymértékben rombolja az emberek közösségi összetartozásának érzését.¹ Sandel gondolatmenete nagy hasonlóságokat mutat a szociológia *distributive justice* irodalmával, például Polányi (2004) megközelítésmódjával.

Héjj Tibor a Proactive Management Consulting alapító ügyvezetője arról közöl írást az fn.hu-n (Héjj, 2010), hogy a rövid távú önzés miatt vezethet például Magyarországon a társadalmi tőke erodálásához. Véleménye szerint hazánkban a túlzott és mindenáron győzni akarás kultúrája jellemző. A szerző a közbeszerzésekkel kapcsolatos korrupció elemzésével jut el arra a következtetésre, hogy az ilyen ügyletekben nem is annyira az anyagi természetű többletköltség a káros, hanem az a tágabb értelemben vett erkölcsi és morális rombolás, amit ezek az ügyletek okoznak. Ilyen következmény lehet a demokráciában való hit megrendülése vagy az, hogy a társadalomban kialakul a „büntetlenség kultúrája”, melyben senki nem emel szót a másik törvénytörésével kapcsolatban.

Mint ahogyan az előző – Sandel-féle – gondolatmenetnek, úgy Héjj Tibor érvelésének is az a lényege, hogy az egyéni, rövid távú, individuális és pillanatnyi haszonmaximalizálás milyen káros és romboló társadalmi következményekkel járnak elsősorban az emberi kapcsolatok terén. Az eredeti kérdésre tehát, hogy miért szükséges a társadalmi tőke fejlesztésére tudatosan is odafigyelni, azt a némileg leegyszerűsített választ adhatjuk, hogy azért, mert az emberek önmaguktól nagyon nehezen tudnak elszakadni az individuális céljaik követésétől. Ez a gondolat azonos a katolikus egyház társadalmi

---

¹ <http://dailyorange.com/2012/10/sandel-discusses-role-money-plays-in-society/>

tanításával. A Szeretet az Igazságban kezdetű pápai enciklika például így fogalmaz: „A személy méltósága és az igazságosság követelményei megkövetelik, különösen ma, hogy a gazdasági döntések ne növeljék túlzott, morálisan elfogadhatatlan mértékben a különbségeket a gazdagodás tekintetében, és hogy továbbra is prioritást élvezzen a munkához jutás, illetve a munka megtartása mindenki számára. [...] Az egy országon belüli és az országok közötti társadalmi egyenlőtlenség szisztematikus növelése, azaz a relatív szegénység tartós növekedése nemcsak a gazdaság összefüggő rendszerét erodálja, veszélyeztetve ezzel a demokráciát, de a társadalmi tőke, vagyis a mai polgári együttéléshez múlhatatlanul szükséges bizalmon, megbízhatóságon, a szabályok tiszteletben tartásán alapuló kapcsolatok folyamatos lepusztulása miatt negatív hatással van a gazdaság szintjére.”²

---

² Lásd az alábbi dokumentum 15. oldalán:

http://pavogy.web.elte.hu/Vegyess/Konyvtar/Lelki/Ratzinger/caritas_in_veritate.pdf

4 A társadalmi tőke kormányzati fejlesztésének dilemmái

A piac működés módján alapuló polgári demokráciák némely társadalmi tőkét korrodáló jellemzőjéből azonban nem következik sem az, hogy a társadalmi tőkét növelni szándékozó minden beavatkozás szükségszerűen pozitív, sem az, hogy az állami beavatkozások hatása egyértelműen szükséges volna. Ennek elsődleges oka az, hogy a társadalmi tőke növekedésének útjában *leginkább kulturális, értékrendi és világnézeti tényezők állnak*, vagyis olyan jellemzők, mint az önzés, a normaszegés vagy a szolidaritás és az együttműködési készség hiánya. Ezeket az egyéni jellemzőket pedig direkt és felülről irányított állami intézkedésekkel nem lehet megváltoztatni. A változás sokkal inkább egyéni szinten kezdeményezhető, elsősorban a változtatási vágy szándékának fölébresztésével. Erre pedig az államnak (ha egyáltalán), akkor elsősorban indirekt eszközzel van hatása.

Füzér, Gerő, Sik és Zongor (2005: 104–5) tanulmányukban kanadai, angol és ausztrál, valamint különböző nemzetközi szervezetek társadalmi tőkét fejlesztő programjainak áttekintése után, ezen programokból kiindulva a következő szempontokra hívják fel a figyelmet:

- A társadalmi tőke kulturális és történelmi folyamatokba való beágyazottsága miatt nem várható, hogy a kormányzati erőfeszítések hatására gyors és látványos változás következne be.
- Ügyelni kell arra, hogy a társadalmi tőke fejlesztése ne váljon öncéllá.
- A társadalmi tőkét a kormányzat csupán olyan eszköznek tekintse, amely más eszközökkel kombinálva elősegítheti a kormányzat fejlesztési céljainak teljesülését.
- Csak az alulról kiinduló kezdeményezések esetében lehet remélni a társadalmi tőke kialakulását. A kormányzati ösztönzés ezeket nem helyettesítheti, de könnyen elfojthatja vagy eltorzíthatja. Következésképpen csak nagyon óvatos, közvetett és kísérleti jellegű kormányzati fejlesztés ajánlatos.
- A társadalmi tőke fejlesztése leértékeli a fejlesztés forrását adó szereplőket, vagyis a kormányzatot és a politikát. A sikeres fejlesztés eredménye a központi politikai hatalom csökkenése lesz, ez pedig általában nem áll érdekében a központi kormányzatoknak.

Az idézett szerzők később megállapítják, hogy a kormányzatnak nagyon ritkán szabad közvetlenül beavatkozásokat tenni, hiszen a társadalmi tőke fejlődését sokkal inkább a

véleményirányítók és a célcsoportok közötti kapcsolatok mozgósításával, vagy megfelelő kapcsolatok kialakulására alkalmas terep megteremtésével (tréningek, mentori programok támogatása) lehet elérni. A társadalmi tőke fejlesztésére irányuló korábbi sikeres kezdeményezések (Világbank, Saguaro Szemináriumok) ezek szerint a szempontok szerint működtek, és ezért alulról jövő helyi jellegű párbeszédet és kooperációt ösztönző programok formájában működtek (vö.: Füzér, Gerő, Sik és Zongor, 2006: 343–4).

5 Irányított és célzott beavatkozások a társadalmi tőke fejlesztésére

Ebben a fejezetben olyan példákat sorolunk fel, amelyek a társadalmi integráció, a korrupció és a kultúra területén próbáltak meg változásokat elérni úgy, hogy csökkentették az egyének közti társadalmi különbségeket, mérsékeltek a korrupciót és fokozták a társadalom tagjai közötti együttműködési készséget. Ami azonban ennél fontosabb, hogy miközben maguk a programok ezeken a területeken próbáltak meg valamilyen társadalmi problémát orvosolni, a beavatkozásoknak köszönhetően változások következtek be az egyéni gondolkodásmódban is. Az attitűdváltozás azért lényeges eleme a társadalmi tőke *fejlesztésének*, mert a társadalmi tőke – egy nagyon általános definíció szerint – éppen az egyének viszonyrendszereinek hatására hívja fel a figyelmet (Koniordos, 2008: 564). Maguk a viszonyrendszerek pedig támogathatják, de hátráltathatják is a projektek későbbi kimeneteit, így a programoknak a hatékonyságát is. A magunk részéről hajlunk arra a megállapításra, hogy általában azok a projektek hatékonyak, amelyek valamilyen szempontból együtt járnak a programokban résztvevők véleményének/viselkedésmódjának a megváltozásával.

Az attitűdváltoztatások közvetlen megállapítása nagyon körülményes. Felismerésükhöz legfőképpen ismerni kell azokat a *módozatokat*, amelyekkel a vélemények, attitűdök, értékek alakíthatóak. Alice H. Eagly (2008: 200) az attitűd megváltozásának három módját különítette el: a kognitív (1); az érzelmi (2) ráhatások módját; illetve egy bizonyos viselkedésforma megerősítését (3). Ehhez a felosztáshoz képest tanulmányunkban némileg leegyszerűsítve tárgyaljuk az attitűdváltoztatást. Az érzelmi hatás kiváltotta attitűdváltozásokat nem vizsgáljuk, mert úgy gondoljuk, hogy ennek hatékonysága tudományos szempontokból nehezen megítélhető. Az attitűdváltozások kognitív behatásokra történő változtatását azonban szétbontjuk pusztán ismeretközlést és ennek speciális – nevelést is feltételező – módjára. Végül magunk is foglalkozunk egy adott viselkedésforma megerősítésének hatásával. A társadalmi tőke három általunk vizsgálni szándékozott területe és az attitűdök megváltozásának három módja kijelölnek egy olyan mátrixot, melynek cellái meghatározzák a tervezett kutatás *tárgyát*. A fejezet további részében ennek, az 5-1. táblázatban közölt mátrixnak az alapján beszélünk kutatásunk tárgyáról.

A pozitív *cselekvési minták* megerősítése a kognitív disszonancia elkerülése vagy

mérséklése miatt hatékony formája az attitűdváltozások beindításának. Az ugyanis, ahogyan cselekszünk, megváltoztathatja azt, ahogyan a cselekvésről magáról gondolkodunk. Ilyen módon rossz véleménybeidegződések megváltoztathatók, felülírhatók pozitív cselekvési minták begyakorlásával éppen azért, mert az egyének igyekeznek csökkenteni a különböző vélemények egyidejű fenntartásából eredő kellemetlenségeket (költségeket). A cselekvési minták esetében civil kezdeményezések képezik majd az elemzés tárgyát. Ezek „prototípusa” az úgynevezett Saguaro Szeminárium sorozat, amely Robert D. Putnam *Bowling Alone* könyvének fő következtetéséből kiindulva az USA csökkenő társadalmi tőkéjének gyarapítását tűzi ki célul.

5-1. táblázat: A vélemények megváltoztatását célzó megoldások annak alapján, hogy az attitűdök megváltozása mi alapján történik (a táblázat oszlopai)

	Cselekvésre ösztönzés	Nevelés	Ismeretközlés	(Célzott terápia)
Hol érik el az egyéneket?	Civil társadalom	Nevelési oktatási intézmény; iskola	Teljes társadalom	Vállalatok, cégek
Milyen jellegű tevékenység révén történik az attitűdváltoztatás?	Civil, önkéntes kezdeményezések és programok	Iskolai nevelőmunka; egyházi missziós szolgálat	Információs kampányok; deliberatív közvélemény-kutatás	Vállalati, szervezeti tanácsadás
Hogyan mérhető a beavatkozás sikere?	Azzal, hogy létrejöttek-e civil együttműködések	Iskola minőségi statisztikák	Deliberatív közvélemény-kutatások eredményei, kormányzati kommunikációk hatásvizsgálata	Vállalatok sikerességére vonatkozó statisztikák

A vélemény és érték természetű tényezők, így a társadalmi tőke is megváltoztatható *neveléssel*.

A nevelés általában oktatást vagy nevelést végző intézményben folyik, ezek azonban nem feltétlenül iskolák. Ezért nemcsak az iskolai szintű nevelési munkát vizsgáljuk, hanem a különböző egyházak, jótékonyági vagy világszervezetek (pl. ENSZ) által misszióként végzett segítő munkát is. Először azt a kérdést járjuk körül, hogy milyen tényezők járulnak hozzá az iskolai tudás megszerzéséhez. A téma pszichológiai és közgazdasági irodalmából

tudjuk, hogy az egyéni, tudás jellegű képességek mellett egyre nagyobb érdeklődés fordul a nem kognitív készségek felé. Ezek a készségek tartalmukat tekintve jelentős átfedést mutatnak a társadalmi tőke általunk alkalmazott meghatározásával (legalábbis a bizalom, az együttműködési készségek fokozása, illetve a tanulók közötti kezdeti szociokulturális különbségek csökkentése értelmében). Tanulmányunkban olyan nevelési programokat foglalunk össze, amelyek a nem kognitív készségeknek a fejlesztésére irányulnak, illetve amelyek a tanulók közti státusbeli különbségek csökkentését tűzik ki célul.

A vélemények végül megváltoztathatók a tudás vagy *ismeretközlés* eszközével, amikor kognitív szinten próbálnak meg hatni a berögzült véleményrutinokra, feltételezve, hogy az ismerethiány vagy a pontatlan információk tehetők részben felelőssé bizonyos véleménybeidegződésekért. A deliberatív közvélemény-kutatás módszertanával végzett kutatások (forrás a példákra) azért lehetnek tanulságosak ezen a téren, mert ezek definíció szerint a vélemények alakítását tűzik ki célul. Az ilyen jellegű kutatások úgy zajlanak, hogy egy bizonyos témában reprezentatív minta alapján felméri a lakosság véleményét. Ezt követően a minta tagjai információkat kapnak az adott témáról egy szervezett csoporttalálkozó keretében. Harmadik lépésként ugyanazt a kérdéssort már az információk birtokában töltik ki a kérdezettek. A deliberatív közvélemény-kutatás kiinduló feltételezése az, hogy az állampolgárok bizonyos témák tekintetében nem tájékozottak kellőképpen, és tájékozatlanságuk torzíthatja a témáról alkotott véleményformálásukat. A módszer kritikusai szerint azonban az emberek véleménye sok tekintetben instabil, és ugyanarra a kérdéssorra nem feltétlenül a mélyebb információk okán adnak eltérő válaszokat, hanem éppen a vélemények természetes „ingadozása” miatt. Egy másik lehetséges tevékenységtípus az ismeretközléssel való véleményformálásra a célzott kommunikációs kampányok tervezése. Ebben a műfajban a kommunikátor általában a kormányzat, illetve valamilyen civil vagy világszervezet, amely a működéséhez kapcsolható, jól kommunikálható üzenet átadásával igyekszik megváltoztatni a véleményeket.

A vélemények változtatása megvalósulhat célzott terápiákkal. Ebben a műfajban a vállalati vagy szervezeti tanácsadás az, ahol a beavatkozás sikeréről információkkal rendelkezhetünk, de ezeknek az információknak a beszerzése külsős kutatók számára körülményes, ezért a vélemények változtatásának ez a típusa nem képezi elemzésünk tárgyát.

A 5-2. táblázatban közölt mátrixszal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy ez egy

elméleti konstrukció. A cellák határai a konkrét programok esetében nem vagy nem mindig különülnek el teljesen világosan. Pontosabban, egy adott módon végzett program a társadalmi tőke több területére is hatással lehet, éppen azért, mert ezek a területek egymással is összefüggenek. Például abban az esetben, ha egy program a társadalmi integráció fejlesztését célozza, az itt elért eredmények hatással lehetnek a másik két területre is. A különböző programok cellákba sorolása emiatt nem teljesen célravezető.

Célravezető lehet viszont annak meghatározása, hogy az attitűdök megváltozására egy adott módon hatni kívánó program elsődlegesen milyen területre összpontosít (vagy a program vezetői által deklarált formában, vagy saját szakértői besorolásunk szerint). Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy bizonyos módon végzett programok kizárólagos összefüggésben lehetnek a társadalmi tőke egy adott területével. Például azok az attitűdváltozások, amelyek a pozitív cselekvések megerősítésével élnek, a társadalmi integráció területére koncentrálnak, és hatásuk ezen területen keresztül szivárog át a többi területre.

5-2. táblázat: A társadalmi tőke fejlesztésére irányuló célzott programok (a kutatómunka tárgya)

		Az attitűdváltoztatás módja		
		Cselekvésre orientálás	Nevelés	Ismeretközlés
A társadalmi tőke területe	A társadalmi különbségek csökkentése	X	X	X
	A bizalom és az együttműködési készség növelése		X	X
	A korrupció csökkentése		X	

5.1 Cselekvésre orientálás

Az attitűdök cselekvéssel történő megváltoztatását célzó általunk vizsgált programok javarészt a társadalmi integráció területére koncentrálnak. A társadalmi integrációt célul kitűző programok azonban nem termelnek szükségszerűen társadalmi tőkét is. Nagyon sok olyan társadalmi integrációt célzó program létezik, amelyik nem jár együtt az emberek véleményének és gondolkodásmódjának megváltozásával. A társadalmi integrációt, mint célt, több intézmény (szervezet) munkája is elősegítheti. A különböző szervezetek által

végzett munka és annak hatékonysága, illetve a programok finanszírozása nagy különbségeket mutathat (Yunus, 2008). Ahogyan az 5-3. táblázatban látható, társadalmi integrációt célzó beavatkozásokat végezhet az állam, a nonprofit szervezetek, létrejöhet a vállalatok társadalmi felelősségvállalása során, kapcsolódhat nemzetközi szervezetek munkájához, illetve végezhetik társadalmi vállalkozásokban is.

5-3. táblázat: A társadalmi integrációt elősegítő szervezetek jellemzői. Forrás: Yunus (2008) alapján saját szerkesztés.

	Állam	Nonprofit szervezetek	CSR	Nemzetközi szervezetek	Társadalmi vállalkozás (social business)
Miért foglalkozik társadalmi problémákkal?	Törődnie kell az állampolgárok jól-létével	Jótékonyág	PR-célok	A problémák megoldására jött létre	Filantropia
A szervezet célja	Kompenzálnia kell a társadalmi egyenlőtlenségeket	Az adományok elosztása	A profit maximalizálása	A szegények problémáinak enyhítése, a szegények az akciók tárgyai	A társadalmi profit maximalizálása, a szegények öntevékenyek
Finanszírozása	Adók, járulékok	Adományok, alapítványok	A cég forprofit tevékenységéből	Alapítványi	Önfenntartó
Eredményessége, hatékonysága	Bürokratikus, alacsony hatékonyság	Addig tud csak finanszírozni, amíg van miből	Kérdéses, mert a forprofit tevékenységet kompenzálhatja	Ötleteket ad, elvárásokat támaszt a pénzért	Nem vár el semmit, a nyereség a szegényeké

Az ilyen szervezeti formák között véleményünk szerint a legmarkánsabb különbség a finanszírozásban van. Míg a társadalmi vállalkozások (*social business*) olyan profitorientált magánkezdeményezések, amelyek kitermelik ugyan a saját működési költségeiket, vagyis önfenntartóak, ezen felül azonban nem a profit, hanem a társadalmi hasznosság maximalizálása a céljuk (Yunus, Moingeon és Lehmann-Ortega, 2010: 310), addig a többi társadalmi integrációt célzó program olyan szervezetekhez kapcsolódik, amelyek esetében a társadalmi cél elérésére rendelkezésre álló anyagi erőforrások nem a saját működési körük eredményességétől, hanem más, általában külső feltételek teljesülésétől függ. A CSR (*corporate social responsibility*) esetében például a vállalat

nyereségességétől, a nonprofit és a nemzetközi szervezetek esetében a rendelkezésre álló anyagi keret mértékétől. Mivel a társadalmi vállalkozás működése az adott üzleti cél sikerességén múlik (amennyiben sikeres, az adott társadalmi cél elérése tartósan biztosított), és az attitűdök megváltozása időigényes, ezért feltehetőleg a társadalmi vállalkozás, mint szervezeti forma nagyon alkalmas a vélemények megváltoztatására. Yunus szerint alapvetően két típusú társadalmi vállalkozás létezik: az egyik típusú egy társadalmilag fontos cél maximalizálására törekszik (nem pedig a profit maximalizálására), a másik típusú pedig ugyan kifejezetten profitorientált, de tulajdonosi szervezete olyan, hogy a szegények tulajdonolják (Yunus, 2007). A Grameen Bank tulajdonosai például a szegények, a bank hiteltermékein ugyanakkor van kamat (kivéve a koldusok számára kifejlesztett termékeket), míg a Grameen-Danone vállalat (amely kisgyerekek számára állít elő joghurtot), olyan árképzéssel dolgozik, hogy egyáltalán nem fizet osztalékot a részvényeseinek, ugyanakkor a vállalat önfenntartó, vagyis kitermeli saját működési költségeit.

5.1.1 A Grameen-modell

Az attitűdváltozásokat magukkal hozó, társadalmi integrációt célul kitűző projektek – bár célcsoportjukat tekintve különbözőek – általában a mikrohitelzés eszközével élve a leszakadó társadalmi csoportok felzárkóztatását tűzik ki célul. Az ilyen jellegű projektek prototípusa a Grameen Bank (illetve az ebből kinövő, a Grameen-csoporthoz tartozó üzleti vállalkozások). Ezek mindegyike a szegénység csökkentésére és ilyen módon a társadalmi integráció előmozdítására törekszik. A társadalmi tőke termelése azonban nem korlátozódik kizárólag erre a tevékenységre. Sőt, bizonyos tekintetben a társadalmi tőke legintenzívebben a tervezett és tudatos főtevékenységhez járulékosan kapcsolódik. A Grameen Bank esetében ilyen például a nőkkel szembeni attitűdök megváltoztatása. A tradicionális iszlám kultúrában a nők – legalábbis a pénzügyi döntések terén – nem élveznek teljes egyenjogúságot a férfikkal. Ennek a kultúrából származó jellemzőnek van azonban egy, a társadalmi integráció szempontjából hátráltató jellemzője. Nevezetesen, míg a férfiak a profitot önmagukra költik, a nők a családjukra (Varró, 2008). A társadalmi integráció hatékonyságának növelése érdekében, vagyis azért, hogy a mikrohitelzéssel beindított vállalkozások által termelt javakból minél többen részesedjenek, a Grameen Bank ügyfelei elsősorban nők. Az ügyfélkörnek ez a fajta jellemzője azonban egyúttal

társadalmi változásokat is jelentett. A jobbára írástudatlan nők ugyanis üzleti vállalkozókká, sőt némely esetben a bank tulajdonosaivá is váltak. A gondolkodásmódban bekövetkezett változást talán jól mutatja, hogy amikor a kormányzat a részvényesek jogait csorbítva önmaga kívánt kinevezni ügyvezető igazgatót a Grameen Bank élére, akkor ezek a szegény sorsú nők egyként tiltakoztak jogaik csorbulása ellen.³

A mikrohitelzésben elterjedt az a felfogás, hogy a szegény emberek nem hitelképesek, egyrészt azért, mert nem tudják visszafizetni a számukra folyósított kölcsönt, másrészt (részben ebből kifolyólag) nem lehet tőlük a hitelért cserébe fedezetet kérni. A Grameen Bank szakított ezzel a felfogással, és új gyakorlatot alakított ki a szegények hitellezésében. A felfogása óriási áttörést hozott a mikrohitelzésben, többek között például elindítottak egy olyan kifejezetten koldusoknak készült hitelkonstrukciót, amely kamatmentesen helyez ki nagyon kis pénzösszegeket. Ehhez kapcsolódóan egyébként maga Yunus úgy tartja, hogy a kereskedelmi bankoknak az a tevékenysége, hogy a hitelért cserébe fedezetet kérnek, nagymértékben rombolja a bizalmat (Yunus és Jolis, 1998). Végül a társadalmi tőke termelődéséhez nagymértékben hozzájárul az a 16 pontból álló állásfoglalás, amelyet a bank ügyfelei igyekeznek érvényre juttatni. A hétköznapi életben bekövetkező véleményváltozások talán éppen ezekhez az elvekhez köthetők:

- Hétköznapi életünkben követjük és fejlesztjük önmagunkban a Grameen Bank négy alapelvét: fegyelem, egység, kitartás és kemény munka.
- Jólétet hozunk a családjunkba.
- Nem lakunk dűledező, rozoga házakban. Házainkat felújítjuk, és azon dolgozunk, hogy a lehető legkorábban új házakat építsünk.
- Gyümölcsöket termelünk az egész év során. Rendszeresen eszünk gyümölcsöt, és a felesleget eladjuk.
- Az ültetésre alkalmas évszakban annyi palántát ültetünk el, amennyit csak lehetséges.
- Előre tervezünk annak érdekében, hogy kicsi maradjon a családjunk. A kiadásainkat minimalizáljuk. Törődünk az egészségünkkel.
- Iskoláztatjuk a gyerekeinket, és gondoskodunk arról, hogy legyen pénzünk fizetni a tanulóanyagukat.

---

³ <http://news.priyo.com/business/2012/08/30/grameen-bank-owners-58606.html>;
<http://www.guardian.co.uk/global-development/2012/nov/21/muhammad-yunus-bangladesh-grameen-bank>

- A gyerekeinket és a környezetünket tisztán tartjuk.
- WC-t ásunk, és használjuk is.
- Vezetékből érkező vizet iszunk. Ha ez nem áll rendelkezésre, akkor felforraljuk a vizet vagy timsóval tisztítjuk.
- Nem viszünk a fiunk esküvőjére hozományt, sem a lányunkéra. Egyáltalán mindenféle hozományt ellenzünk. A gyerekházasság intézményét nem támogatjuk.
- Semmiféle igazságtalanságot nem követünk el, és szembehelyezkedünk mindenkivel, aki ilyesmit tesz.
- Közösen nagyobb befektetéseket vállalunk a nagyobb jövedelem érdekében.
- Mindig készen vagyunk arra, hogy másokat segítsünk. Ha valaki nehéz helyzetben van, akkor segítünk rajta.
- Ha valamelyik székhelyünkön vizályról vagy fegyelmezetlenségről hallunk, odamegyünk, és segítünk helyreállítani a fegyelmet.
- Fizikai testgyakorlatokat végzünk. Közösen veszünk részt társadalmi megmozdulásokon.

Ezek az elvek hozzájárultak a társadalmi mobilitás beindulásához, többek között például ahhoz, hogy az iskolázatlan anyák gyerekei felsőfokú végzettséget szerezzenek. Mindemellett higiéniaival és egészséges életmóddal kapcsolatos változások is történtek olyan aprónak tűnő mozzanatok támogatásával, mint a WC-használat vagy a rendszeres gyümölcssevés. Részben ezeknek a módszereknek köszönhetően statisztikailag is kimutathatóan csökkent a szegénység és nőtt a munkaerő-piaci részvétel (Khandker, 1996).

5.1.1.1 A Grameen-modell adaptációi

A Grameen Bank sikerének titka részben a helyi mostoha körülményekkel magyarázható. A szegénységből való kiemelkedésnek ugyanis Bangladesben kevés más módja van (nincsen például kiterjedt jóléti rendszer). A programban résztvevők ezért már eleve egy szelektált mintát alkotnak, olyanok, akik ki akarnak törni a szegénységből. Ez a fajta önszelekció „feljavítja” a szervezet hatékonyságára vonatkozó statisztikákat, és csökkenti a program társadalmi és anyagi költségeit.

A Grameen-modell átvétele azonban nem lehetetlen, és mivel működnek sikeres adaptációk, ezért elvethető az a leggyakrabban hangoztatott érv, hogy a program működésének sikere kizárólag karizmatikus vezetőjének személyében rejlik. A Grameen Trust alapítványnak egyébként célja is, hogy exportálja az alapmodellt, és a mikrohitelzés

eszközével küzdjön a szegénység ellen (pl. az USA-ban, Olaszországban és Kínában is működnek szervezetek).

A Grameen-modell adaptálásának vannak azonban kulturális akadályai (Auwal, 1996; Molnár, 2012). A modellmásolatoknak minden esetben meg kell küzdeniük a jobban kiépült jóléti rendszer és a nagyvállalatok mikrovállalkozást és vállalkozási szándékot visszatartó erejével.

Mindazonáltal hozzá kell tenni, hogy legalábbis az

5-4. táblázatban összefoglalt adaptációk esetében a Grameen Bankot modellnek tekintő újonnan létrehozott szervezetek nem társadalmi vállalkozás keretei között működnek, és mivel alapítványi, illetve állami finanszírozásúak, ezért intézményileg sem garantált az önfenntartó működésük. A finanszírozhatóság pedig korlátok közé szorítja a programok társadalmi hatásának sikerességét (legalábbis azt a programra fordítható anyagi erőforrások függvényévé teszi).

5-4. táblázat: A Grameen-modell adaptációi. Forrás: Auwal (1996) és Molnár (2012) alapján saját szerkesztés.

	A modell	Adaptációk		
	Grameen Bank	Good Faith Fund (GFF)	Amanah Ikhtiar Malaysia (AIM)	Kiútprogram (Magyarország)
Cél	Mikrohitelezés	Fedezet nélküli hitelezés vállalkozóknak	Mikrohitelezés	Mikrohitelek önfoglalkoztatóknak és a segített vállalkozások bevezetése a fehérgazdaságba.
Finanszírozás	Magánforrások, magánhitelezők, akik a bank tulajdonosai	Kormányzat	Kormányzat és alapítványi finanszírozás	A Polgár Alapítvány által létrehozott Kiútprogram: Közhasznú Nonprofit Zrt, Raiffeisen Bank, Európai Unió
Megvalósítás és megvalósításbeli különbségek	Nincs jogi szerződés, kötelezettségvállalás	Flexibilis csoportformálódás (4–6 fő)	Nincsen hitelkamat, csak a menedzsment díját kell fizetni	Jövedelemküszöbhez van kötve a hitelfelvétel
	5 fős csoportok, erősen épít a csoportnyomásra			
	16 követendő pont megfogalmazása	Rövidebb futamidővel helyez ki pénzt	Nincsenek rigmusok, testgyakorlatok,	

	A modell	Adaptációk		
	Grameen Bank	Good Faith Fund (GFF)	Amanah Ikhtiar Malaysia (AIM)	Kiútprogram (Magyarország)
	és azok betartása		kötelezettség-vállalások a hitelt felvevők részéről	Terepmunkás felügyeli az üzleti tervet és kíséri figyelemmel a törlesztést
		Az ügyfelek nem csak nők		
	Kis összegek kihelyezése, körülbelül egyéves futamidővel	A csoporttagok lehetnek rokonok is	Együttműködik a kormányzattal	
	Heti rendszeres találkozás hitelező és hitelezett között	A GFF-hitelezők ritkábban találkoznak		
Visszafizetés	Körülbelül 99%, az alapítástól számítva	40% először, a hitelösszegek csökkentése és üzleti tanácsadás előírása után 98%	Először 77,4%, majd 99,9%	A becslések 70% körüli arányt jeleznek elő (a hitel összegének és a futamidő hosszának csökkentése után nőtt a visszafizetés)
				A becslések szerint 60-70% között lesz a fenntartható vállalkozások aránya
Kihívások	Nagy a szegénységben élők aránya, sűrűn lakott Etnikailag homogén	A nagyvállalkozók erős versenyt jelentenek A kiépült jóléti rendszer csökkenti az egyéni motivációkat	A muszlim felfogás a hitelekről	A kiépült jóléti rendszer
				Az egyéni motiváltság és a világos üzleti terv nagy hatással van a sikerességre

A modell magyarországi adaptálása kapcsán mindenképpen meg kell emlékezni a Kiútprogramról (Molnár, 2012), amelynek célja, hogy a nagy munkanélküliséggel sújtott, elsősorban romák által lakott területeken munkanélkülieket segítsen önfoglalkoztatóvá válni és megpróbálja őket (a vállalkozásukon keresztül) vissza-, pontosabban bekapcsolni a

fehérgazdaságba. Ez a cél nagyon ambiciózus volt, legalábbis a program futamidejéhez mérten (lényegében egy pilóta-programról volt szó), ezért hatékonysága számokban kifejezve jóval elmarad a mintaként használt programokhoz képest. A Kiút-program számunkra egyik legfontosabb tanúsága az, hogy az intézményi és a jogi környezet mennyire el tud lehetetleníteni egy alapjában véve sikeres kezdeményezést. Ilyen például a Start-kártya törvény, amely lehetővé teszi, hogy ha valaki tartósan munkanélkülit alkalmaz, az egy ideig ne fizessen járulékokat az alkalmazottja után. A törvény azonban nem vonatkozik azokra, akik tartós munkanélküliként önfoglalkoztatók lesznek, és ezzel óriási terheket raktak a Kiút-programban részt vevő vállalkozások hátára (Molnár, 2012: 67). Egy másik ilyen szabályozás például, hogy a vállalkozói engedélyt csak az válthatja ki, akinek visszamenőleg az elmúlt 7 évben nem volt köztartozása – persze akinek volt, az munka híján nehezen tudja majd kifizetni (Molnár, 2012: 69).

5.1.1.2 Egy hasonló típusú kezdeményezés: az Autónia Alapítvány

Céljait tekintve hasonló, ám finanszírozási módját tekintve lényegesen különböző kezdeményezéseket menedzsel az Autónia Alapítvány. Az 1990 óta működő szervezet célja a magyarországi civil társadalom fejlődésének elősegítése. Ennek érdekében elsősorban olyan civil kezdeményezéseket támogat, amelyek a tervezett célok elérése érdekében helyi erőforrásokat is mozgósítanak.⁴ Az alapítvány számos projektet vezet, amelyek közül ebben az összefoglalóban kettőt mutatunk be példaként.

Az *Esélykassza* projekt 2008 novembere és 2009 decembere között zajlott a Magyar Fejlesztési Bank finanszírozásával. A program célja 10 kistéleplésen a hátrányos helyzetű lakosok pénzügyi kultúrájának fejlesztése. Ennek keretében a programban részt vevő személyeket mentorálással segítik, hogy megtakarításokat halmozzanak fel, ami aztán fedezetként szolgál a Mikrohitel Zrt. által folyósított hitelekhez. Az Autónia Alapítvány azoknak a csoportoknak a megszervezését vállalta, amelyek később hitelt vehettek fel (ez az elem hasonló a Grameen-modellhez). A csoportok megalakulása után a résztvevőknek lettek egyéni megtakarításaik, és részt vettek a kéthetente megrendezett csoporttalálkozókön és a havi rendszerességgel szervezett pénzügyi képzéseken. A hitelt végül a 10 megalakult csoport közül 8 vehette fel. A program legfontosabb eredményeit a záró tanulmány a következőkben összegzi (vö.: Autónia Alapítvány, é. n.: 48–9):

---

⁴ Vö.: <http://autonomia.hu/>

- A nyolc csoport a program végéig működik, a résztvevők együtt kívánnak maradni, megtakarításaikat további hitelfelvétel fedezeteként szeretnék felhasználni.
- A megtakarítások megvalósultak; igaz, a befizetések egy-két hetes késése minden csoportra jellemző volt. A megtakarítások programszinten a kihelyezett hitelösszeg több mint 100%-ára nyújtanak fedezetet.
- A résztvevők egy jelentős része sokkal inkább kedvező megtakarítási lehetőségek iránt kezdett el érdeklődni, mint hitelek iránt.
- A csoportok többségében megfogalmazódtak mikrovállalkozói (jövedelemgeneráló) hitelcélok.
- A hitel visszafizetésének aránya a program zárásakor 100%.
- A résztvevők esetében nem volt jellemző a „kamatérzékenység”, ami egyrészt magyarázható a valóban alacsony (havi 0,1%) kamatszinttel, de azzal is, hogy valóban nem juthatnának más, legális és méltányos hitellehetőséghez.
- A projekt indulásakor tapasztalt bizalmatlanság a hitelkihelyezések elindulásával megszűnt.
- A lemorzsolódás (a hitelkihelyezés előtt kilépettek aránya) 16% volt.
- A program időkorlátai miatt a vizsgált háztartások jövedelmi, vagyoni helyzetében nem állhattak be olyan nagyságrendű változások, amelyek egy ilyen jellegű vizsgálattal kimutathatók lennének, és akár egy-két éven belüli távon tartósnak mondhatók.
- A program legszembetűnőbb eredménye egyfajta attitűdváltozásban fogalmazható meg. Az Esélykassza program résztvevői sokkal nagyobb önbizalommal, magabiztossággal állnak a háztartások pénzügyeihez. Ugyanez az optimizmus sokkal inkább vonatkozik a jövőképükre is, mint a kontrollcsoport tagjai esetében. A tréningek, az eddig teljesített megtakarítások eredményeként mentálisan elfogadták azt a helyzetet, hogy a rendszeres havi megtakarítás számukra is elérhető. A meglehetősen depresszív, fatalista önértékelést egy sokkal aktívabb énkép váltotta fel.
- A program kevésbé sikeres pontjaként a tevékenységek és az eredmények interiorizálását tekinthetjük. A program résztvevőinek 30-40%-a havi befizetéseit nem megtakarításnak tekintette, a felvett hitelt nem bankhitelként értelmezte.

A *BRIDGE*, az Equal program keretében zajló komplex munkaerő-piaci projekt, 2005

januárjában indult azzal a céllal, hogy a csereháti térségben élő, hátrányos helyzetű, munkanélküli roma lakosság számára képzési és foglalkoztatási lehetőségeket teremtsen. A program közvetlen célja OKJ-s végzettséget nyújtó képzések biztosítása 50 főnek kályhakészítő, faipari gépkezelő, kőműves-, ács- és kovácsszakmában, illetve a képzést sikerrel elvégzők brigádokban való foglalkoztatása. A projekt további célja a hátrányos helyzetű, munkajövedelemmel nem rendelkező családok leromlott állagú épületeinek felújítása és energia-hatékony korszerűsítése, melynek révén csökkenhetnek a családok rezsiköltségei és javulhatnak az életkörülményeik.⁵ A program keretében kovácsműhely, valamint faipari műhely jött létre többek között. A társadalmi tőke termelődése azonban minden bizonnyal azoknak a korábban munka nélküli romáknak a szemléletváltozásban keresendő, akik a program hatására szakmához és munkához jutottak.⁶

5.1.1.3 Mitől függ a programok sikeressége?

Az eddig bemutatott, társadalmi integrációt célul kitűző programok hatásával, illetve sikerességével kapcsolatban az egyik fontos kritika, hogy a szegénységből való kitörést – és ezáltal a társadalmi integrációt – nem mindenkinek tudják biztosítani, hanem „csak” azoknak, akik motiváltak a kitörésre. Ez a megállapítás egyszerre igaz a Grameen-alapmodellre (Khandker, 1996: 79), a Kiútprogramra és az Autónia Alapítvány által menedzselte projektekre is, amelynek második ütemében az ügyfelek kiválasztása során egyre nagyobb hangsúly került az egyéni motiváltságra és a vállalkozásra való alkalmasságra (Molnár, 2012: 71). Az észrevétel azonban véleményünk szerint nem feltétlenül csorbítja a programok értékeit. Bármiféle gondolkodásbeli változást szorgalmazó programra jellemző: a változásban részt venni nem akarók nem is részesei a változásnak, vagy csak sokkal kevésbé hatékonyan azok.

A program átvételének másik nagy tapasztalata, hogy a hitel összegének nagysága fordítottan arányos a visszafizetési rátával. Másként megfogalmazva, az a társadalmi csoport, amely célközönsége az ilyen programoknak, kis összegű és ezért könnyebben visszafizethető hiteleket tud törleszteni. A kis összegű hitelek a másik oldalról be is határolják a lehetőségeket. Az ilyen típusú mikrohitelekkel tehát kis lépésekben, fokozatosan lehet ledolgozni a társadalmi hátrányokat.

⁵ <http://autonomia.hu/hu/programok/borsodi-romak-innovativ-tarsadalmi-es-gazdasagfejlesztési-programja-bridge-equal>

⁶ http://autonomia.hu/sites/default/files/files/1108/3596/bridge_tanulmany.pdf

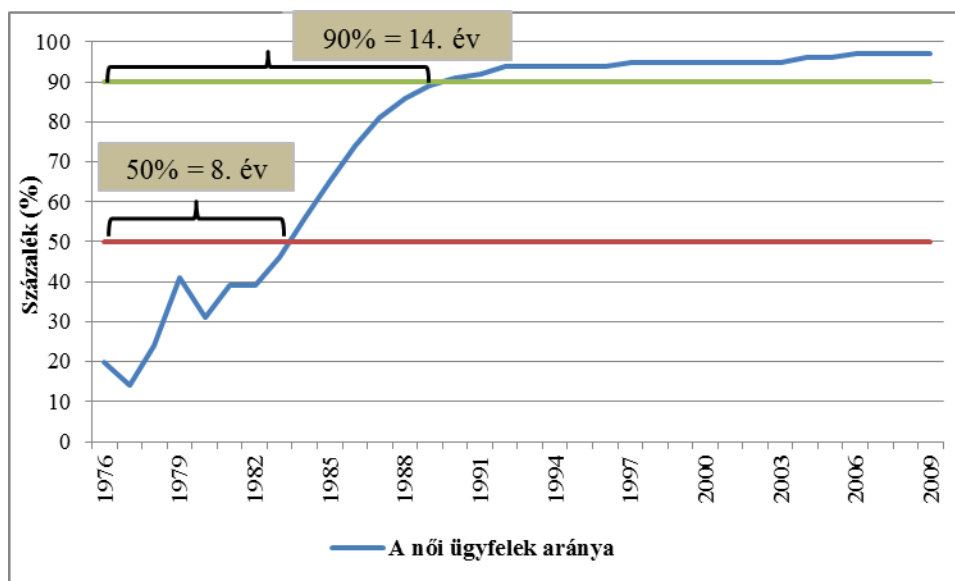
Összességében megállapítható, hogy a társadalmi tőke termelődése, tehát az, hogy pozitív cselekvési minták ismétlése során megváltoznak és átalakulnak a társadalmi integráció útjában álló vélemények, valójában csak kis részt képviselnek a tudatos beavatkozáshoz képest. Ez a kis rész sokszor (előre nem tervezhető) hozadéka a gondosan megtervezett és tudatos beavatkozásnak.

Az attitűdváltozás sikere ugyan függ a tudatosan tervezett akció sikerességétől, de közvetlenül nem befolyásolható, csak a tervezett cselekvési módokon keresztül, ezért az attitűdváltozások sikere és a program ilyen szempontból vett hatékonysága csak nagyon nehezen becsülhető, és tudatos ráhatással közvetlenül nem is alakítható. Továbbá fontos megjegyezni, hogy a véleményváltozások csak a módszeresen végzett és sikeres programok hatására kezdődnek meg, ráadásul beindulásuknak van egy nagyfokú tehetetlensége is, ami abban áll, hogy az eltervezett cselekvési minták megkezdéséhez képest jelentős késéssel indulnak be. Nem meglepő tehát, hogy a program megindulását követően nem látunk azonnal sikereket. A megállapítás egyúttal azt is jelenti, hogy abban az esetben, ha egy programnak nem látjuk a hatását a vélemények megváltozására, az nem jelenti azt, hogy a programnak nincs is ilyen hatása. Elképzelhető, hogy pusztán nem telt el elég idő a program beindulása óta. Természetesen azonban nagyon sok esetben inkább az a baj, hogy nem volt eléggé világosan és módszeresen végiggondolva, hogy milyen járulékos (a vélemények és cselekvési minták megváltozására gyakorolt) hatása lehet, illetve kell, hogy legyen a programnak.

Hogy csak egy egyszerű példát hozzunk: a Grameen Bank fő tevékenységi köre a mikrohitelk kihelyezése. Emellett a már említett okoknál fogva a bank deklarált célja, hogy ügyfelei elsősorban nők legyenek (a nők nagyobb mértékben költik a vállalkozás profitját a családjukra). Ezzel a céllal elsősorban azt a társadalmi problémát próbálják meg orvosolni, hogy a nők a családon belül a férjeiknek kiszolgáltatott helyzetben vannak. Természetesen azáltal, hogy az ügyfelek között növekszik a nők aránya, még nem oldódik meg maga a társadalmi probléma – de a változás legalábbis elindul.

Ez a változás lényegében a hitelezési tevékenység megindítása utáni 8. évben következett be, ahogy azt az 5.1 ábra mutatja (ekkor lépi át ugyanis az ügyfelek aránya az 50%-ot). Elképzelhető, hogy a családokon belüli gondolkodásmód-váltás a női szerepeket illetően még ennél is később következik be – erre sajnos nincsenek statisztikák. Pusztán a nők arányának növekedéséből azonban jó okkal feltételezhetjük, hogy ez a folyamat

elindult.

5.1 ábra A nők aránya a Grameen Bank ügyfelei között (%). Az adatok forrása:

http://www.grameen-info.org/index.php?option=com_content&task=view&id=177&Itemid=144

Eddig amellet érveltünk, hogy a társadalmi integrációt célzó programok a társadalmi tőke termelődése szempontjából akkor hatékonyak, ha változást hoznak azokban az emberi gondolkodásmintákban, amelyek akadályozzák a társadalmi integrációt, és hogy a programoknak ez a hozadéka egyrészt direkt ráhatásokkal nem befolyásolható, másrészt hosszabb időtávon értékelhető csak.

Felmerül a kérdés, hogy mi alapján mondhatjuk sikeresnek az egyik programot, és miért nem sikeres egy másik program. Meglátásunk szerint a kérdés eldöntéséhez az egyik ilyen szempont az lehet, hogy bár a program főtevékenysége a társadalmi integrációt célozza, a főtevékenységgel együtt járó melléktevékenység nincsen elég módszeresen végiggondolva ahhoz, hogy a társadalmi integráció akadályát képező egyéni vélemények megváltozzanak.

Fontos azonban rögtön hozzátenni, hogy a megállapítás nem értékítélet. Az ilyen véleményváltozást nem hozó programok valóban fontosak és szükségesek, csak éppen a társadalmi tőke termelődése szempontjából kevésbé hatékonyak. Mivel az ilyen jellegű programokra csakugyan szükség van, nem is soroljuk fel azokat a kezdeményezéseket, amelyek véleményünk szerint ebbe a típusba esnek (nem akarjuk ugyanis ezeket rossz példaként megjelölni). Sokkal inkább szeretnénk még egyszer hangsúlyozni: ahhoz, hogy

egy program hatékonyan fejlessze a társadalmi tőkét, tudatosan végig kell gondolni azokat a járulékos tevékenységeket, amelyek annak elérését szolgálják, illetve elegendő időt kell hagyni arra, hogy a tevékenységek hatása láthatóvá váljon.

Végezetül hadd álljon itt egy rövid összehasonlítás arról, hogy milyen különbségek vannak a bangladesi Grameen Bank és a magyarországi Kiútprogram között, és ezek milyen viszonyban vannak a program sikerességével.

Ahogy az 5-5. táblázatból látható, a Grameen Bank programja igazából működési formája és eltökélt módszeressége miatt tudott nagy hatást elérni a vélemények megváltozásában. A hosszú távú működés azonban lényegében a program működési formájából következik. A társadalmi vállalkozások ugyanis kitermelik a saját működési költségeiket, ezért ameddig ennek a célnak eleget tesznek, képesek szolgálni az adott társadalmi célt.

A Grameen Bank esetében ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a politikai, sőt mi több, a kulturális környezet kifejezetten kedvezőtlen volt (a nők alárendeltsége kulturálisan és vallásilag is beágyazott) a társadalmi tőke termelése szempontjából – mindezek ellenére a program (és a hozzá kapcsolódó fő és járulékos célok teljesítése) sikeresnek mondható.

5-5. táblázat: a Grameen Bank és a Kiútprogram összehasonlítása

	A	B	C	D
	Grameen Bank	Az A oszlopban megjelölt válasz segíti-e az attitűdváltást	Kiútprogram	Az C oszlopban megjelölt válasz segíti-e az attitűdváltást?
Fontos társadalmi problémát old-e meg (és mi az)?	Igen (hitelhez juttatja a szegényeket)	Igen	Igen (önfoglalkoztatóvá tesz munkanélkülieket)	Igen
Az elsődleges célon kívül van-e járulékos terület, amelyen attitűdváltozás történhet (és mi az)?	Igen (a szegények nem hitelképesek, a nők alárendeltek)	Igen	Igen (a cigányok nem szeretnek dolgozni, feketegazdaság)	Igen
A járulékos területek mennyire explicitek?	Explicitek, az alapító kimondja őket	Igen	Explicitek, az alapító kimondja őket	Igen

	A	B	C	D
	Grameen Bank	Az A oszlopban megjelölt válasz segíti-e az attitűdváltást	Kiútprogram	Az C oszlopban megjelölt válasz segíti-e az attitűdváltást?
A program finanszírozása	Társadalmi vállalkozás	Igen	Alapítványi, magántámogatás	Nem
Kormányzati támogatás, intézményi, jogi háttér	Nem támogatja a célokat	Nem	Nem támogatja a célokat	Nem
Kulturális környezet	Nem támogatja a célokat	Nem	Nem, a cigánytéma politikailag is kiélezett	Nem
Módszeres, hosszú távú működés	Igen, több mint 30 éves múlt	Igen	Nem, csak rövid távú működés	Nem

5.1.1.4 A programok sikeressége – mérhető-e egyáltalán?

A társadalmi tőkét a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésével fejleszteni kívánó programok esetében látványos és azonnali sikerekre nem lehet számítani. Az emberek gondolkodásmódjának változása ugyanis évtizedekben mérhető, ugyanígy a pozitív cselekvési minták megszilárdulása és továbbörökítése is. A programok kiértékelése során pedig elsősorban a rövid távú (azonnali) hatások mérése lehetséges, tehát nem érdemes ezekből kiindulva megítélni a programok hatékonyságát. A programok sok elemét felületes vizsgálat után a kudarc jelének könyvelhetnénk el, noha ezek a leghatározottabban nem annak a jelei. Ilyen elemek például:

- Maguk a programok sok esetben nem önfenntartók, de mindenképpen igényelnek külső tőkeinjekciókat.
- A projekt főtevékenységével összefüggő konkrét eredmények szórványosak.
- A projektekhez indulásukkor általában a kevésbé megfontolt, könnyen stimulálható emberek csatlakoznak először. Körükben a vállalkozási kedv sok esetben a kitartás vagy az alaposság hiányával párosul. Az ilyen típusú emberekkel hosszú távú sikert sokkal nehezebb elérni. A projekthez a megfontolt emberek általában később csatlakoznak.

- A projektek általában azokon az embereken tudnak segíteni, akik maguk is nyitottak és változtatni akarnak, illetve azok, akik a nagyon nyomorúságos életkörülményeik nyomán nem indultak el teljes mértékben a korrupció, a feketegazdaság vagy a bűnözés irányába.

A programok sikerességnek azonban vannak más kritériumai. Ilyenek lehetnek például:

- Már maga az egyfajta siker, hogy az adott program létrejött, mert ez azt jelenti, hogy bizonyos emberekben felébredt valamiféle szolidaritás, empátia és az ezzel összekapcsolódó változtatni akarás vágya.
- Ha az adott téma bekerült a közbeszédbe, az emberek elkezdtek foglalkozni azzal a témával, amire a program irányul, felismerték annak jelentőségét.
- Ha a programban részt vevő egyének elkezdtek önállóan, az államtól és/vagy a konkrét projekt céljaitól függetlenül, saját maguk tevékenykedni (még akkor is, ha ez az önálló tevékenység a programmal való elégedetlenségüknek adott hangot).
- Ha a program megvalósítása során egymástól nagyon távoli, a hétköznapokban egymással nem érintkező csoportok kezdtek el egymással együtt dolgozni.

5.1.2 Fogyatékosokat segítő programok

A társadalmi vállalkozásoknak egy másik típusa a fogyatékkal élők integrációjához kapcsolódik. Ezek a típusú tevékenységek is elsősorban társadalmi vállalkozásokhoz kötődnek. Ebben az esetben azonban a társadalmi cél nem valamilyen pénzügyi szolgáltatás kínálása a szegény és marginalizált csoportok számára, hanem ezen csoportoknak (de különösen a fogyatékkal élőknek) a foglalkoztatása.

fruit of care® Kft.⁷

Egy ilyen típusú társadalmi vállalkozás a Magyarországon működő fruit of care® Kft. Ez a vállalkozás egy olyan alapvetően profitorientált szervezet, amelynek társadalmi célja az, hogy a szélesebb társadalmi közvélemény számára megmutassa a fogyatékos emberek munkájának értékét. Ennek érdekében a vállalat olyan termékeket forgalmaz, amelyeket fogyatékkal élők készítenek. Egészen pontosan a fruit of care® beszállítói olyan nonprofit és civil szervezetek (védett műhelyek), amelyek a fogyatékkal élők gondozásával foglalkoznak. Az az ár, amelyet a beszállított termékért a fruit of care® ezeknek a nonprofit

---

⁷ <http://www.fruitofcare.hu>

szervezeteknek kifizet, lényegében csökkenti a szervezetek állami forrásoktól való függését, és egyben növeli a rehabilitációs és fejlesztő tevékenységükre fordítható pénzügyi keretet.

A cég működése lényegében a win-win elven alapszik. A fruit of care® az eladott termékek után profitra tesz szert, a fogyatékosokat segítő nonprofit szervezeteknek több erőforrásuk jut a tevékenységük végzésére, végül a fogyatékkal élő emberek egyrészt megtapasztalják a hasznos munka és értékteremtés örömét, másrészt az őket segítő szervezetek révén több lehetőséghez jutnak, végül ők maguk is részesednek az anyagi haszonból.

A fruit of care®-nek azonban van az anyagi természetű előnyöknél egy sokkal lényegesebb jellemzője, és lényegében ez az ismérv az, ami miatt elsősorban a társadalmi tőke gyarapításáról beszélhetünk. Az alapító Jakab Áronnal folytatott személyes beszélgetésünk alapján ugyanis kiderült, hogy a cég társadalmi küldetése lényegében egyfajta szemléletváltás beindítása, amely a fogyatékkal élők támogatásának más alapokra helyezéséből áll. Bár az állam támogatja ezeket a társadalmi csoportokat, a normatív keret nyújtásán felül nem biztosítja számukra az értelmes alkotómunka örömét. A fogyatékkal élők az őket segítő nonprofit szervezetekben ugyan végeznek valamiféle munkát az állami támogatásért cserébe, de ez a munka a legritkább esetben nevezhető értelmesnek vagy gazdaságilag fenntarthatónak (gépekkel sokkal hatékonyabban el lehetne végeztetni). A fogyatékkal élők foglalkoztatása tehát lényegében sokkal többbe kerül, mint annak a munkának az értéke, amit elvégeznek. Ennél is nagyobb baj az, hogy maguk a fogyatékkal élők sem érzik fontosnak és hasznosnak a munkavégzést, sőt semmiféle hatékonysági szempont nem fogalmazódik meg feléjük elvárásként. Mindezek miatt egyfajta szemléletváltást szeretne a fruit of care® elérni. A cég értelmes és kreatív alkotómunkát biztosít a fogyatékkal élőknek, viszont cserébe hatékonyságot, teljesítményt, kooperációt és minőséget vár el. Ezek a (személyes) tulajdonságok azonban olyanok, amelyeket a fruit of care® beszállítóinak meg kell tanulniuk. A társadalmi tőke gyarapítása tehát ebben a tanulási folyamatban rejlik.

[Napra Forgó Nonprofit Közhasznú Kft.](http://www.napra-forgo.hu)⁸

A Napra Forgó egy olyan rehabilitációs központ és munkaközvetítő ügynökség, amely

---

⁸ <http://www.napra-forgo.hu>

megváltozott munkaképességű vagy fogyatékkal élő emberek támogatásával foglalkozik. Célját, a fogyatékkal élő személyekkel szembeni munkahelyi előítélet felszámolását, két típusú főtevékenységgel éri el: a munkacsoportmodellel és a munkaerő-közvetítéssel.

A munkacsoportmodell keretében a társaság csökkent munkaképességű és fogyatékkal élő emberekből szerveződött munkavállalói csoporttal lát el külső cégeknél különféle feladatokat. A Napra Forgó csoport munkaeszközöket és munkaruhákat vásárol a dolgozóknak, megtanítja őket az adott munkafeladat elvégzésre. Az ilyen módon összeállt munkacsoport a megrendelő cég telephelyén elvégzi az elvállalt munkafeladatot. Végül a Napra Forgó csoport minden munkavállaló után befizeti az elvégzett munkát terhelő adókat és járulékokat.

Egy másik tevékenységtípus a munkaerő-közvetítés. Ebben az esetben a Napra Forgó összekötő kapocsként működik a munkavállaló és a munkaadó között. A kapcsolattal elsősorban azt jelenti, hogy mindkét felet képzésben részesíti, felkészítve őket az együttműködésre. A Napra Forgó csoport közvetítésével valósulhatott meg például az Erste Banknak az Erste Egyenlő Eséllyel befogadó munkahelyi programja.

A társadalmi tőke gyarapítása ennek a tevékenységnek az esetében a munkavállalói és munkaadói oldal szemléletének formálásában van.

5.1.3 Mit tegyen az állam, ha az attitűdváltozásnak ezzel a módjával kíván élni?

Ahogy a 5-2. táblázatban említettük, a társadalmi tőke termelődése esetében a cselekvésre orientálás mint attitűdváltoztatási mód lényegében (kizárólag) a társadalmi különbségek csökkentésének formájában jelentkezik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalmi tőke másik két területe esetében ne lenne hatása az ilyen jellegű programoknak. A Grameen-modell esetében az együttműködési készséget és a bizalmat fokozza az, hogy 5 fős csoportok kapnak csak hitelt, így az egyik csoporttag sikere/kudarca hatással van az egész csoport működésének sikerességére. A korrupció visszaszorításához kapcsolódóan pedig fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a Kiútprogram célkitűzése nem pusztán a munkanélküliek önfoglalkozóvá segítése, hanem az, hogy ők bekapcsolódjanak a fehérgazdaságba. Ehhez bizonyos mértékben kultúraváltozás szükséges: el kell sajátítani egyfajta kooperatív, normakövető viselkedésmódot. Ennek sikeres megvalósulása magával hozza a korrupció visszaszorulását. A program hatékonysága éppen azért mérhető csak nagyon nehezen, mert egy ennyire komplex és nehezen megvalósítható cél elérésére

meglehetősen kevés idő állt rendelkezésre.

Abban az esetben, ha a kormányzat attitűdök megváltozását szeretné elérni úgy, hogy megerősít bizonyos cselekvési mintákat (vagyis társadalmi tőkét akar termelni), akkor a következőket kell teljesíteni:

- Olyan intézményi, jogi háttérrel kell biztosítani, amely nem teszi lehetetlenné az adott program megvalósulását.
- Társadalmi vállalkozásokban végzett programokat kell ösztönöznie.
- A programok fő célja mellett világosan deklarált, járulékos célokat rögzítő kezdeményezéseket kell meghatározni.
- Olyan együttműködési formákat kell támogatni, amelyben a program résztvevői egymásra vannak utalva.

5.2 Nevelés

Az attitűdváltozások beindításának egy másik – szintén intézményesített keretek között megvalósuló – változata, amikor a nevelés eszközével élve kívánunk gondolkodási mintákat megváltoztatni. Ez leggyakrabban és elsősorban iskolában érhető el formalizált keretek között. A fiatalok nevelési célzatú szemléletformálását azonban más intézmények (alapítványok, világszervezetek, egyházak) is végezhetik a formális oktatás keretein kívül. A nevelés a társadalmi tőke mindhárom területére irányulhat. Az iskolai nevelés esetében azonban meglehetősen nehéz meghatározni azt, hogy egy adott beavatkozás pontosan a társadalmi tőke melyik területére irányult – ezt tanulmányunkban mi sem tesszük meg. Könnyebb a nevelési szándék társadalmi tőkére való irányultságát az egyéb – nem formális – nevelési tevékenységet végző szervezetek esetében meghatározni. Példaként elemezzük a Transparency International korrupció visszaszorítása érdekében végzett nevelő/szemléletformáló akcióit.

Ebben az alfejezetben elsődleges célunk annak megállapítása, hogy a társadalmi tőke a nevelés eszközével miként fokozható. A szociológiai szakirodalom ugyanakkor ennek a kapcsolatnak az ellenkezőjével is foglalkozik, nevezetesen azzal, hogy a társadalmi tőke miként járul hozzá az iskolai tudás termelődéséhez.

A témában végzett alap- (problémafelvető) kutatások Coleman nevéhez fűződnek, aki az iskolát elhagyók egyházi iskolákban mért alacsonyabb arányát azzal magyarázza, hogy ezekben az iskolákban a diákok jobban integrálva vannak egy közösségbe (éppen a vallási

elkötelezettségük miatt), és ez a közösségi beágyazottság járul hozzá ahhoz, hogy az egyházi iskolákban kisebb az iskolaelhagyók aránya (Coleman, 1988). Újabban hazánkban Pusztai Gabriella (2011) végzett a témában vizsgálatokat.

5.2.1 A Nevelés mint a társadalmi különbségek csökkentésének egy lehetséges módja

A McKinsey-csoport oktatásról szóló jelentése szerint (McKinsey, 2007) a jó oktatási rendszer kiépítéséhez legalább három lényeges tényező szükséges: ügyelni kell a tanárok megfelelő kiválasztására (1), folyamatos képzési rendszert kell kidolgozni a tanárok számára (2), illetve gondoskodni kell arról, hogy a jó képzéshez minden diák egyaránt hozzáférjen (3). Magyarország szempontjából nagyon lényeges megjegyezni, hogy a Bölcsék Tanácsa ehhez képest nagyon hasonló megállapításokat tett (Csermely, Fodor, Joly és Lámfalussy, 2009). A vállalat egy későbbi jelentésében (McKinsey, 2010) úgy fogalmaz, hogy a gyenge/rossz iskolarendszertől az elfogadható iskolarendszerbe való átmenet akkor következik be, ha egy bizonyos alap tudásszintet minden iskola képes teljesíteni, vagyis az iskolarendszer valahogyan kezelni képes a nagyon leszakadó/hátrányos helyzetben lévő iskolákat. Ez a kritérium egyúttal egybeesik a társadalmi tőke termelésének azzal a területével, amely az iskolai teljesítményben megmutatkozó különbségek csökkentését jelenti. A különbségek általában a családi háttér iskolai teljesítményre gyakorolt erős hatásából származnak, mégpedig úgy, hogy a jó családi háttérű tanulók jobb tanulmányi eredményt érnek el, míg a rosszabb körülmények közül érkezők esetében negatív hatás mutatható ki.

Az egyik ilyen iskolai felzárkóztató program az USA-ban működő *Knowledge is Power Program* (KIPP), amely elsősorban a hátrányos helyzetű, tanulási nehézségekkel is küzdő tanulók főiskolára juttatását tűzte ki célul. A javarészt feketék és latinok által látogatott iskolákba járó tanulók több mint 80%-a főiskolán folytathatja a tanulmányait.⁹ A program sikeressége vélhetőleg azzal magyarázható, hogy a diákok, tanárok és szülők közösen dolgoznak az előre pontosan definiált akadémiai célok elérésén, és ennek érdekében elkötelezettségeket is vállalnak.¹⁰

Magyarországon az iskolai integrációs programok 2003-ban 45 intézmény

⁹ http://www.kipp.org/infographics/Infographic_KIPP_Results_2010-11.png

¹⁰ <http://kipp.org/our-approach/five-pillars>

részvételével indultak el. Mára az általános iskolák negyede, óvodák és középiskolák is bekapcsolódtak a módszertani alapú programba. Ez összesen 1900 közoktatási intézményt érint. Magyarországon a legnagyobb problémát az okozza, hogy az iskolák között szélsőségesen egyenlőtlen a diákok társadalmi helyzete. Emellett meglehetősen bevett szokás a cigány és nem cigány gyerekek szeparált oktatása.¹¹ Ebben az összefoglalóban különböző iskolai integrációs programokat és azok hatását mutatjuk be az óvodáskortól kezdődően egészen az egyetemi képzésig. Az összefoglalás végén pedig pontokba szedjük, hogy a programok miért és mennyiben járulhatnak hozzá a társadalmi tőke fejlődéséhez.

5.2.1.1 *Az iskoláskor előtti integrációs programok*

Heckman (2006) felhívja a figyelmet arra, hogy azok a közpolitikák, amelyek a gyerekek közötti indulási egyenlőtlenségek csökkentését célozzák meg, akkor bizonyulnak a leginkább hatékonyak, ha már korai életkorban megkezdődnek. A diákok teljesítményében kimutatható különbségek már kisiskoláskorban megjelennek, és azok az életkor előrehaladtával csak fokozódnak. Óriási jelentősége van ezért a nagyon fiatal életkorban megkezdett integrációs programoknak. Ilyen integrációs programok egyébként hazánkban is léteznek. Közülük az egyik a Biztos Kezdet Gyerekházak működtetése.

A Biztos Kezdet Gyerekházak hátrányos helyzetű településeken élő, 0–5 éves gyereket nevelő családoknak nyújt segítséget. Pontosabban ezek a kezdeményezések megpróbálnak olyan helyszínt biztosítani, ahol a szülők egyrészt találkozhatnak és tanácsot kérhetnek nevelési tanácsadóktól, pszichológusoktól és egészségügyi dolgozóktól gyermekük testi-lelki egészségét illetően, másrészt megpróbálja az itt keletkezett tudást és tapasztalatot becsatornázni a helyi közösségben működő hasonló profilú intézmények munkájába. A gyerekházak olyan, naponta rendszeresen nyitva tartó intézmények, ahol szakemberek segítik a gyermekek fejlődésének nyomon követését. Egyúttal segítenek felkészülni a szülésre, gyermeknevelési kérdésekkel kapcsolatos tanácsokat nyújtanak, egyéni és csoportos konzultációt biztosítanak, valamint támogatják a munkaerőpiacra való visszatérést. A tevékenységük központjában elsősorban a 18 hónapos és 3 éves kor közötti gyermekek állnak. A gyerekházaknak négy stratégiai célja van (vö.: Biztos Kezdet, 2009: 22):

---

¹¹ Bővebben:

<http://cicsero.net/hu/roma-sajtoanyag/h%C3%A1tt%C3%A9r-magyarorsz%C3%A1gi-iskolai-integr%C3%A1ci%C3%B3s-program>

1. A tanköteles korú gyermek elérje veleszületett képességeinek optimumát, aminek érdekében az összes fejlődési területet érintő (mozgás, értelem, érzelem, nyelv és kommunikáció, észlelés), szakmailag megalapozott emberi és tárgyi környezetet biztosítanak a gyerekek számára.
2. A szülők együttműködésének megnyerése annak érdekében, hogy erőforrásaikhoz mérten segítsék, támogassák és fejlesszék gyermekük hiányzó személyiségbeli és intellektuális képességeit.
3. A program beillesztése a helyi közösség életébe annak érdekében, hogy azok infrastrukturális és szakmai támogatást nyújtsanak a program dolgozói számára.
4. A korai felismerés és megelőzés érdekében a 0–5 éves kisgyermekkel foglalkozó intézmények és szakemberek feladatainak és felelősségének hangsúlyozása, és a velük való együttműködés biztosítása.

A gyerekházak fenntartói a TÁMOP 5.2.2. pályázati komponensen nyertes önkormányzatok, a szakmai felügyeletet pedig az illetékes szakminisztérium gyakorolja. A program a társadalmi tőke gyarapítására elsősorban a szülőknek nyújtott információk és tanácsok révén hat, illetve ennek a tudásnak a helyi közösségekbe és hasonló jellegű (bölcsházák, óvodák) szakintézményekbe való becsatornázásán keresztül.

5.2.1.2 Az (általános) iskolai integrációt célzó programok

Az itt bemutatásra kerülő két hatáselemzés ugyanannak az iskolai integrációt célzó kormányzati intézkedéssorozatnak a keretei között zajlott két program kiértékelésével. A konkrét programok között a különbség egyrészt a „beavatkozás idejében” van, másrészt a hatás lokalizálhatóságáról alkotott felfogásban. Az elsőként bemutatott, 2006/2007 között folytatott program azt a célt tűzte ki, hogy tanárokat oktató különböző pedagógiai módszerekre. A program hatását pedig a tanárok attitűdjeinek megváltozásával kívánta mérni. A másodikként összegzett (a 2004/2005-ös tanévben induló és két évig tartó) program gyakorlatilag ugyanezeknek a pedagógiai módszereknek a tanulók teljesítményére gyakorolt hatását tárgyalja. Míg az első esetben nagyon minimális (ha egyáltalán) pozitív hatást látunk, a másodikban nagy valószínűséggel regisztrálható a program sikeressége.

A pedagógiai módszerek tanári attitűdökre gyakorolt hatása

Az első Nemzeti Fejlesztési Terv Humán erőforrás-fejlesztési Operatív Programja (HEFOP) által finanszírozott *Integrációs Program* összesen 2 milliárd forinttal támogatta az iskolákat és az iskolafenntartókat annak érdekében, hogy pedagógiai-módszertani és

pedagógus-továbbképzéseket indítsanak. A programok kiértékelését a sulinova Kht. megbízásából az Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet végezte el (Liskó és Fehérvári: 2008). Maga a program valójában három programnyalábot tartalmazott, ezek legfontosabb célkitűzései a következők voltak: a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók iskolán belüli integrált nevelése (1); az iskolák közötti szegregáció csökkentése (2); az egyiskolás települések, többségében halmozottan hátrányos helyzetű tanulókat oktató iskoláinak fejlesztése (3).

A 2006-os év során a HEFOP keretében megvalósított pályázati programok a következő 13 továbbképzést kínálták a tanároknak¹²:

1. *Integrációs Pedagógiai Rendszer*: célja, hogy a résztvevők saját intézményük működésén keresztül ismerjék meg a hatékony együttnevelés törvényi feltételeit, rendszerét és a kialakításához szükséges integrációs stratégia elméleti és gyakorlati lépéseit.
2. *Árnyalt értékelés a gyakorlatban*: célja, hogy a tanárok megismerkedjenek a hiteles értékelés alapját képező gyermekmegismerés szempontjaival és módszereivel.
3. *Tanórai differenciálás*: célja annak elméleti és gyakorlati oktatása, valamint a pedagógiai gyakorlatba való beépítése.
4. *Drámapedagógia*: képessé teszi a pedagógusokat arra, hogy a játék felszabadító, élményt adó erejét a nevelés és az oktatás szolgálatába állítsák, és drámajátékok, történetek, szituációk feldolgozásával segítsék a hátrányos helyzetű tanulók beilleszkedését, valamint a nem hátrányos helyzetű gyerekek inkluzív attitűdjének kialakulását.
5. *A kooperatív tanulás alapelveinek és módszereinek oktatása* a hátrányos helyzetű tanulók hatékonyabb integrált nevelése érdekében.
6. *Professzionális tanári kommunikáció I.*: a pedagógusok professzionális viselkedésének fejlesztése, valamint szakmai tudatosságuk erősítése.
7. *Professzionális tanári kommunikáció II.*: az iskolai siker társadalmi összefüggéseinek ismertetése, a társadalmi igazságosságot kifejező tanári attitűd

---

¹² Vö.: Liskó és Fehérvári, 2008: 10–14.

oktatása, valamint a professzionális tanári kommunikációt segítő és gátló minták feltárása.

8. *Multikulturális tartalmak és interkulturális nevelés:* célja a tanárok önismeretének, önreflexiós készségeinek gyarapítása, saját kulturális örökségük és a társadalmi előítéletek tudatosítása, a kisebbségi csoportokkal kapcsolatos pozitív attitűdök megerősítése céljából.

9. *A tevékenység-központú pedagógiák* elméleti és módszertani bázisának ismertetése.

10. *Az óvoda–iskola átmenet megkönnyítése:* az ilyen jellegű pedagógusi tevékenység gyakorlatorientált fejlesztése.

11. *Projektpedagógia:* célja a tanuláselméleti és tanulás szervezési eljárások ismertetése.

12. *Hatékony tanuló-megismerési technikák I.:* a résztvevő pedagógusok elméleti és módszertani ismereteinek bővítése a tanulók személyiségének megismerésére és a személyiségfejlődést befolyásoló környezeti tényezők feltérképezésére céljából.

13. *Hatékony tanuló-megismerési technikák II.:* a részt vevő pedagógusok elméleti és módszertani felkészítése a tanulók személyiségének megismerésére, a környezeti tényezők feltérképezésére, valamint a gyermek fejlődését segítő támogató/patronáló hálózat kiépítésére.

A továbbképzések hatásvizsgálatát empirikus szociológiai eszközökkel végezték el a továbbképzések megkezdése előtt (2006 tavasza) és azok befejezése után (2007 tavasza). A minta teljes körű volt: a 147 részt vevő iskola közül azonban 141 vett részt a vizsgálatban, mivel a válaszok önkéntesek voltak. Az iskolákban minden tanár, aki részt vett a továbbképzéseken, megkeresést kapott a kérdőívek kitöltésére. Összesen 2569 pedagógus töltötte ki a kérdőíveket, ami közel 79%-os válaszolási arányt jelentett. Megjegyezzük, hogy viszonylag magas volt azoknak az aránya, akik nem, vagy hiányosan töltötték ki a kérdőívet. A válaszadási hajlandóságban ráadásul területi, beosztásbeli különbségek mellett abban is van eltérés, hogy a három programmaláb közül melyik programban vett részt az iskola. Ezek a torzító hatások természetesen megnehezítik a program hatásának kiértékelését.

Liskó és Fehérvári (2008) 112. táblázata arról közöl információkat, hogy milyen problémák megoldásában segített a továbbképzés (5-6. táblázat). A kérdezettek a

szociálisan hátrányos helyzetűek, a roma tanulók, illetve a többségi roma tanulók szempontjából értékelhették a program sikerességét. Az eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy a tanárok úgy tartják, hogy a kapott pedagógiai ismeretek elsősorban (65%-nál magasabb arányok) a roma többségű osztályok diákjai számára voltak segítségükre.

5-6. táblázat: Milyen problémák megoldásában segített a továbbképzés? – a pedagógusok véleménye az egyes továbbképzésekről. Jelmagyarázat: ↑ (65%-nál magasabb arány); ↓ (50%-nál alacsonyabb arány); – (65 és 50% közötti arány).

Forrás: Liskó és Fehérvári, 2008: 140 alapján saját szerkesztés.

	Szociálisan hátrányos helyzetűek problémáinak megoldásában (%)	Roma tanulók problémáinak megoldásában (%)	Roma többségű osztályok problémáinak megoldásában (%)
Integrációs pedagógiai rendszer	– 56	– 61.3	↑ 72.6
Árnyalt értékelés a gyakorlatban	– 64.5	↑ 66.3	↑ 83.3
Tanórai differenciálás a gyakorlatban	– 55.3	– 59.5	↑ 69.5
Drámapedagógia	– 61.9	– 61.2	↑ 84
Kooperatív tanulás	– 51.7	– 56.9	↑ 70.2
Professzionális tanári kommunikáció I.	– 52.6	– 58.5	↑ 77.2
Professzionális tanári kommunikáció II.	↓ 43.8	– 58.5	↑ 85.3
Multikulturális tartalmak és interkulturális nevelés	– 63.8	↑ 67.8	↑ 75.2
Tevékenység-központú pedagógiák	– 56	– 57.1	– 64.1
Óvoda–iskola átmenet megkönnyítése	– 57.7	↑ 65.2	↑ 76.2
Projektpedagógia	↓ 41.9	– 55	↑ 71.8
Hatékony tanulómegismerési technikák I.	↓ 49.9	– 55	↑ 67.2
Hatékony tanulómegismerési technikák II.	↓ 44.6	– 52.4	– 61.4
Összesen	– 54.7	– 59.3	↑ 70.9
Összesen (N)	1719	1548	1328

Azok az összehasonlítások azonban, amelyek a tanárok hozzáállásában, szemléletmódjában a program hatására bekövetkezett változásokat mutatják be, csak nagyon enyhe (ha egyáltalán létező) növekedést regisztrálnak (vö.: Liskó és Fehérvári, 2008: 150):

- A továbbképzések előtt a pedagógusok közel egyharmada helyeselte az etnikai szegregációt az iskolákban, míg utána ez az arány egynegyedre csökkent.
- A továbbképzések előtt a tanárok körülbelül kétharmada helyeselte a képességek szerinti elkülönítést, ez 51 százalékra csökkent a továbbképzések hatására.
- A továbbképzések előtt az iskolai kudarcok legfőbb okát a családi környezetben látta a tanárok többsége, ez az álláspontjuk pedig a továbbképzések után sem változott lényegesen.

- A pedagógusok többsége mind a továbbképzések előtt, mind utána csak korlátozott lehetőségét látta annak, hogy az iskola a családból hozott szocializációs hátrányokat eredményesen kompenzálja.
- A továbbképzések előtt a megkérdezett tanárok több mint kétharmada (69%) nyilatkozott úgy, hogy nincs reális esély az integrált oktatás megvalósítására, s ez az arány a továbbképzések hatására is csak a válaszadók szűk kétharmadára (61%) csökkent.

Lényegében azt mondhatjuk, hogy a továbbképzések viszonylag kis változásokat hoztak a tanárok szemléletében, annak ellenére, hogy azt a programban részt vevő pedagógusok jobbra pozitívan ítélték meg. Fontos hozzátenni: a program hatását fél évvel a továbbképzések befejezése után mérték, ez az idő pedig meglehetősen kevés az alapos véleményváltozás beindulásához. Továbbá pusztán a hatásvizsgálat eredményei alapján nem tudunk semmit arról, hogy a képzések befejeztével a tanárok milyen mértékben alkalmazták a tanult módszereket a napi tanítási rutinjaikban. Ebből a szempontból egyébként azok a 5-6. táblázatban közölt eredmények is beszédesek lehetnek, amely szerint a tanárok elsősorban a többségében roma osztályok esetében tartják hasznosnak az említett pedagógiai módszereket. Bár nem tudjuk, hogy a programban részt vevő iskolák között mennyiben volt ilyen típusú osztály, könnyen elképzelhető, hogy a tanárok utóbbi véleménye egyúttal azt is jelenti, hogy számukra – és azokra a körülményekre, amelyek között ők dolgoznak – az új pedagógiai módszerek nem kínálnak megoldásokat. Ez pedig magyarázatot adhat arra, hogy miért marad el a várt tanári szemléletváltás, és ami lényegesebb – bár a forrásként használt tanulmányban külön nem mérték – hogy milyen akadályokba ütközik a programok alkalmazása (ha csakugyan van akadály).

Összességében fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a tanult pedagógiai módszerek önmagukban is minden kétséget kizáróan nagyon hasznosak. Feltehetően a program sikeressége nem azzal mérhető leginkább, hogy mekkora tanári szemléletváltást hozott, hanem sokkal inkább azzal, hogy a tanárok mennyire alkalmazták a megtanult módszereket, illetve a módszerek hatására a diákok teljesítménye (akár észbeli kompetenciái, akár szociális készségei) miként alakult. A következőkben bemutatásra kerülő program egyébként ilyen módon méri a program hatását, és majd az eredmények alapján látni fogjuk: valószínűsíthető, hogy a programnak pozitív hatása van, vagyis a pedagógusok haladó pedagógiai módszerekkel való megismertetése növeli a diákok

teljesítményét, mégpedig úgy, hogy közben a közöttük lévő különbségek nem nőnek. Tehát az iskolai integrációt célzó, előbbiekben bemutatott program megerősíti a következőkben bemutatásra kerülő program hatását is, és egyben aláhúzza a 2007-es McKinsey oktatási jelentés egyik üzenetét: jó minőségű oktatás (vagyis hogy a diákok úgy fejlődjenek, hogy a közöttük lévő különbségek ne nőjenek) úgy érhető el, ha a pedagógusok folyamatos képzésben részesülnek.

A pedagógiai módszerek tanulói teljesítményre gyakorolt hatása

A hátrányos helyzetű és roma tanulók integrált általános iskolai oktatásának céljával jött létre az Országos Oktatási Integrációs Hálózat. A szervezet 2003 őszén 45 iskola részvételével iskolai integrációs programba kezdett. A program hatásvizsgálatát Kertesi Gábor és Surányi Éva (2008) készítették el. A programra pályázó iskolák anyagi és pedagógiai segítséget kaptak az integrált oktatás bevezetésére és gyakorlására.

A pedagógiai segítség *oktatásszervezési* tevékenységekre irányul, olyanokra, mint a heterogén csoportban folytatott tanórai differenciálás, a kooperatív tanulás, az árnyalt tanulóértékelés vagy a hatékony tanuló-megismerési technikák és patronáló rendszerek kialakítása.¹³ A program célja tehát, hogy a pedagógusok megfelelő ismeretekkel rendelkezzenek az együttnevelés elméletéről és gyakorlati módszereiről, valamint nevelési és tanulásszervezési módszereket ismerjenek meg. A programban részt vevő iskolák vállalták, hogy ezekből az oktatási módszerekből néhányat kötelező jelleggel bevezetnek az intézményeikben, más módszereket pedig alternatív módon választhatóvá tesznek.

A program hatásvizsgálata a programban részt vevő 45 iskolából 30 kiválasztott iskolára koncentrált. Maga a hatás természetesen viszonylagos. A viszonyítási alapot ebben az esetben az az eredmény jelentette, amit a programban részt vevő iskolák tanulói akkor értek volna el, ha nem vettek volna részt a programban. Vagyis a programban részt vevő 30 bázisiskolához a kutatók kontrolliskolákat rendeltek, amelyek iskolai eredményesség, osztályösszetétel, településtípus és a diákok családi háttere tekintetében nagyon hasonlóak voltak a bázisiskolákéhoz. Az iskolai integrációs program hatását a kutatók nem kizárólag az iskolai tanulmányi eredményesség alapján határozták meg (ezt egyébként a szövegértési kompetenciák és a középiskolai továbbtanulási arányok segítségével mérték), hanem a pozitív önértékelés és az etnikai előítéletesség esetében is megvizsgálták, hogy a bázis- és

---

¹³ http://www.sulinovadatbank.hu/letoltes.php?d_id=1259

a kontrolliskolák eltérnek-e egymástól. Mivel a program eredetileg első és ötödik osztályban indult meg felmenő rendszerben, ezért az adatfelvétel a 2004/2005-ös tanévben a második és hatodik osztályos tanulók követése volt (negyedik és nyolcadik osztályos korukig). A program kiértékelése során a kutatók a hátrányos helyzetű (olyan diákok, akiknek szülei között senkinek nincs nyolc osztálynál magasabb végzettsége) és roma tanulók mellett a nem hátrányos helyzetű, illetve nem roma tanulók fejlődését egyaránt figyelemmel kísérték.

Maga a program sikeres volt, vagyis a bázisiskolák tanulói a vizsgált dimenziókban jobb eredményeket értek el, mint a kontrolliskolák tanulói. Ami azonban ennél lényegesebb – hiszen gyakran hozzák fel az integrált oktatással szembeni ellenérvként –, hogy a bázisiskolákban tanuló, nem hátrányos helyzetű diákok nem fejlődtek rosszabbul, mint az ugyanezen csoportba tartozók a kontrolliskolákban.

Számunkra most a program eredményeit vizsgáló alapos statisztikai elemzés helyett fontosabb azoknak a mechanizmusoknak az áttekintése, amelyek magyarázhatják a bázisiskolákban tanulók jobb eredményeit. Persze itt nagyon fontos a feltételes mód hangsúlyozása, ugyanis még a legalaposabb mintaválasztás sem garantálja egyértelműen, hogy a bázis- és kontrolliskolák csak az alkalmazott pedagógiai módszerekben különböznek egymástól. Most a figyelmünket arra kell tehát irányítanunk, hogy amennyiben van hatása a vizsgált programnak a tanulói eredményességre, akkor ez a hatás minek köszönhető. Olyan pedagógiai módszereket kell tehát keresnünk, amelyek alapján definíció szerint különböznek egymástól a bázis- és kontrolliskolák (hiszen az iskolák csoportosítása a programban való részvétel alapján történt, a programnak pedig a keresendő pedagógiai módszerek képezték a lényegét), és meg kell vizsgálnunk, hogy az adott pedagógiai módszerek alkalmazásának erőssége miként függ össze a bázisiskoláknak a kontrolliskolákhoz képesti előnyével. Az alkalmazott pedagógiai módszerek – melyek alkalmazását az erre a célra kiképzett kérdezőbiztosok tanórai résztvevő megfigyelés módszerével kódolták – a következők voltak:

- Személyközpontú pedagógia (van-e beszélgető sarok kialakítva, kötött-e az ülésrend, van-e bemelegítő tevékenység, van-e lezáró tevékenység, a pedagógus személyes kontaktusba kerül-e a tanulókkal);
- Munkaformák (a csoportmunka és a frontális munka aránya);

- Differenciálás (a tanár a különböző képességű diákoknak különböző feladatsorokat ad);
- Tanulói autonómia (a tanuló feladata nem kizárólag a befogadás és reprodukció, hanem a pro aktivitás);
- Tanulók közötti kooperáció.

A számba vett pedagógiai módszerek alkalmazása a legtöbb esetben a szövegértés, a továbbtanulás és az önértékelés területén eredményeztek a kontrolliskolákhoz képest jobb eredményeket elsősorban a roma, illetve a hátrányos helyzetű tanulók esetében. A nem roma és nem hátrányos helyzetű tanulók körében a bázisiskoláknak a kontrolliskolákhoz képest számított előnye lényegesen kisebb, sőt némely esetben egyenesen a bázisiskolák hátrányáról van szó (az erősen személyiség-központú oktatást alkalmazó iskolákban a 8. osztályos tanulók szövegértése gyengébb, mint az ugyanezt a pedagógiai módszert ugyanilyen formában alkalmazó, ám kontrolliskolában tanuló társaiké). Nagyon fontos azonban megjegyezni, hogy hátrány főként az iskolai (kognitív) teljesítmény esetében kimutatható. A nem kognitív és társas készségek (pl. előítéletesség) esetében a nem hátrányos helyzetű csoportokban is kedvező hatású volt a program.

A program hatását elemző tanulmány (Kertesi és Surányi, 2008) nem foglalkozik azzal, hogy az említett pedagógiák alkalmazásának *miért* lehet hatása az iskolai integrációra. Egy ilyen kérdés természetesen csak spekulatív módon válaszolható meg. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy van értelme az ilyen válasznak is. Persze azt mindenképpen hozzá kell tenni, hogy a vizsgált program (és egyébként minden más, iskolai integrációt célzó, program) elsősorban azoknak tud segíteni, akik nem kognitív készségeik miatt maradnak le (Kertesi és Surányi, 2008: 60). A kognitív készségek közpolitikai eszközökkel ugyanis elsősorban korai életkorban (általános iskolás kor előtt) fejleszthetőek (Heckman, 2006). Az alkalmazott pedagógiai módszerek tehát feltehetően azért alkalmasak a hátrányos helyzetű, illetve roma tanulók integrációjára, mert pusztán az oktatás módja *is* képes tovább fokozni a diákok között meglévő egyenlőtlenségeket. A körütekintően megválasztott pedagógiai programok alkalmasak arra, hogy a diákok fejlődésében jelen lévő különbségek ne fokozódjanak. Nyilvánvalóan abban az esetben, ha a diákokra odafigyelve, a közöttük lévő együttműködést meg- és felerősítve történik az oktatás, akkor ez a tanulmányilag vagy szociális értelemben marginalizálásra hajlamos csoportoknak segíthet abban, hogy indulási hátrányaik ne növekedjenek. Maguk a

programok azonban a leszakadó csoportok felzárkóztatására és az indulási hátrányaik teljes felszámolására nem alkalmasak.

5.2.1.3 Roma szakkollégiumok

A roma szakkollégiumok célja az egyetemi tanulmányaikat végző cigány származású diákok segítése.

A célcsoport természetesen sokszorosán szelektált: a roma diákok egy nagyon szűk szegmense képes ugyanis egyetemi tanulmányokat folytatni. Ennek ellenére – meglátásunk szerint – a roma szakkollégiumok nagyon fontos integrációs és oktatási célokat teljesítenek. Az ilyen szakkollégiumok közös jellemzője, hogy elsősorban valamilyen egyház fenntartásában működnek. Ismereteink szerint az evangélikus, a református, a görög katolikus és katolikus egyház működtetnek ilyen szervezeteket. Ezek mellett azonban Pécsen és Debrecenben állami támogatással indul ilyen jellegű kollégiumi képzés.¹⁴

Ebben az összefoglalásban a Jezsuita Roma Szakkollégiumban¹⁵ végzett pedagógiai munkából kiindulva vizsgáljuk a roma szakkollégiumok működését. Az általunk vizsgált többi egyházi roma szakkollégium pedagógiai programja is nagyon hasonló volt a jezsuiták által működtetethez. Ugyanakkor a jezsuita szakkollégium ismereteink szerint az egyedüli, ahol a program sikerességére vonatkozóan követéses vizsgálat zajlik, amelyet a Semmelweis Egyetem Mentálhigiénés Intézete végez.

A roma szakkollégiumi nevelés alapvetően három fő pillérrel jellemezhető: a cigány identitást erősítő kurzusok, valamint spirituális, illetve közismereti modulok. Az identitás erősítését célzó tanegységek elsősorban kulturális, történelmi és szociológiai ismeretek, amelyek a romák és magyarok együttélését, az előítéletek csökkentését és egymás kultúrájának alaposabb megértését célozzák. Ebben a tantárgypillérben oktatják például a romani és a beás nyelveket. A szakkollégiumok koncepciója ugyanis az, hogy a végzett diákok a saját származási helyükre visszatérve értelmiségiként tudjanak elindítani változásokat. Nagyon sok szakkollégista itt tanulja meg tulajdonképpen valamelyik cigány nyelvet, mert a családjukban már nem beszélik azt, de ugyanígy itt ismerkednek meg a cigányzene, a festészet és az irodalom képviselőivel is. A spirituális modul keretében egyház-

¹⁴ <http://www.kormany.hu/hu/emberi-eroforrasok-miniszteriuma/tarsadalmi-felzarkozasert-felelos-allamtitkarsag/hirek/roma-szakkollegiumi-program-indul-pecsen>

¹⁵ <http://www.jrsz.hu/>

és bibliaismeretet oktatnak. A közismereti modulok pedig abban segítik a hallgatókat, hogy minél hatékonyabban bekapcsolódhassanak az értelmiségi elit világába. Ez különösen fontos, hiszen a diákok jelentős része nem hozott otthonról ilyen jellegű mintakészletet. Az informatikai és idegen nyelvi tantárgyak mellett ebbe a modulba tartoznak még az önismereti és önkifejezési foglalkozások is. Fontos megjegyezni, hogy legalábbis a jezsuiták által működtetett roma szakkollégium esetében nem pusztán cigány származású hallgatók kérhetik a felvételüket, hanem mindazok az egyetemisták, akik vállalják a kollégium pedagógiai programjában való részvételt. Meglátásunk szerint mindezek elmélyítik a magyar és roma kultúra képviselői közti párbeszédet.

5.2.1.4 *Belvárosi Tanoda – az oktatásból kimaradt diákok integrációja*

A Belvárosi Tanoda 1990 őszén kezdte meg működését. Célja az iskolai oktatásból kimaradt fiatalok gimnáziumi képzése és elsősorban az érettségire való felkészítés. A kitűzött cél természetesen elválaszthatatlan a programban résztvevők mentális gondozásától, reszocializációjától. A Tanoda legfontosabb pedagógiai célként a helyes énkép, a felelősségérzet és az önálló életvezetés kialakítását fogalmazza meg. A Tanodában három munkacsoport foglalkozik a fiatalokkal. A *Megálló Oktatási Program* a szenvedélybeteg- és komoly életvezetési zavarokkal és tanulási problémákkal küszködő fiatalok egész napos ellátását, érettségire való felkészítését vállalja, napirendbe szervezett terápiával is kiegészülő segítő munkával. A *Váltó Program* a kriminális életvezetésű, előzetes letartóztatásban lévő, büntetésüket töltő, szabadult, illetve szabadlábban lévő fiatal felnőttek oktatását és reszocializációját végzi. A *Tanoda Program* pedig a középiskolákból kimaradt deviáns fiataloknak is kínál tanulási lehetőséget (vö. Belvárosi Tanoda, 2010: 368). Az iskolába való bekerülésnek nincsen objektív vagy tudásalapú feltétele. A diákok felvételéről a felvételiztető stáb közösen dönt szubjektív benyomások alapján, a jelentkezők életútja, illetve a személyüket érintő információk alapján.

A jelentkezők szűrésére azért van szükség, mert többszörös (10-15-szörös) az iskolába való túljelentkezés.

Pedagógiai módszer, szakmai tevékenység

A Tanoda nem alkalmaz egyetlen pedagógiai módszert sem kizárólagosan. Az intézményben alkalmazott pedagógiai módszerek alapja a személyiség-központúság. A Tanodában végzett szakmai tevékenység a következő fő pontok köré szerveződik:

- *Segítő pármunka.* Mivel az iskola filozófiájából adódóan a sikeres oktatási munka a diákok pszichológiai és lelki fejlődésén alapszik, minden diáknak van egy úgynevezett „segítő párja”. Ez a személy az iskolában dolgozó tanerők (a stáb) közül az, akit a diák leginkább a bizalmába fogadott. A segítő feladata a diák életvezetésnek nyomon követése, fejlődésének támogatása, valamint az információáramlás biztosítása a diák és a stáb tagjai között.
- *Személyre szabott tanulási program, mód és értékelés.* A diákok évfolyam és osztályszerkezet helyett az egyén igényeihez jobban alkalmazkodó tanulócsoportokban tanulnak. A csoportok nem életkori alapon, hanem egyéni tudásszint, képességek és érdeklődés alapján szerveződnek. A diákok a tudásukról osztályozóvizsgákon számolnak be. Az érettségi vizsga megszerzésére évente két alkalommal, egy független vizsgabizottság előtt van lehetőség.
- *A szerződéses rendszer.* A Tanodába való bekerülés után minden diák alapszerződést köt a tanodával, ami szabályozza és rögzíti a diákok haladását. A szerződés tartalmazza az adott időszakban tervezett tantárgyakat, a vizsgaszinteket, az elsajátítandó tananyag egységeit (tanegység) és a tanulási módot.
- *Az alapszabály* lényegében a Tanoda házirendje, amelyet a stáb tagjai állítanak össze. Ez a dokumentum az egyetlen olyan elem a Tanodában, amely a diákok által megkérdőjelezhetetlen. Természetesen lehetségesek eltérések az alapszabálytól, de kizárólag méltányosságot igénylő esetekben.
- *A tanórán kívüli foglalkozások* a diákok igényeihez igazodó fakultációk, műveltségzsélesztő és szakmaalapozó célú speciális kurzusok.

Működésmód

A Belvárosi Tanoda Alapítvány nonprofit jellegű humánvállalkozás keretei között, tandíjmentesen működteti az iskolát (Belvárosi Tanoda Alapítványi Gimnázium és Szakközépiskola). Az állami normatív támogatás azonban az évi működési költségek mintegy harmadát fedezi. A fennmaradó összeget magántámogatásokból és pályázatokból pótolják. A pénzügyi bizonytalanság azonban súlyos terheket ró az itt dolgozókra.

Eredményesség

Az alapítók szerint az iskola eredményességének a következő mutatói vannak (Belvárosi Tanoda, 2010: 17–8):

- A kimaradás minimális.

- A diákok szeretik a Tanodát, otthonuknak tekintik, minden gondjukat, örömeiket idehozzák, megosztják segítőkkel és egymással.
- A segítesen alapuló tanár-diák kapcsolat megtartó erejű.
- A munka felszabadult, vidám légkörben folyik, az iskola a kellemes, fontos életterek közé tartozik.
- A rendszeres iskolába járás alapvető változást jelent a fiatalok életmódjában (strukturálja és betölti életüket).
- A tudás értékévé válik a tanodás diákok között.
- A Tanodában senkinek nincs szüksége titkolódzásra, problémáit nyíltan vállalhatja.
- A diákok megtanulják, hogy törődni kell társaikkal, egymással, a légkör támogató, egymásra figyelő.
- A diákok a további életükre vonatkozóan célokat fogalmaznak meg.
- A tanodás fiatalok sikeres érettségi vizsgát tesznek.
- A végzetek további életútját egyénenként más-más mélységben ismerjük.
- A Tanodából a diákok megerősödve mennek el, újra hisznek önmagukban.
- A tanodás diákok megtanulják kezelni a másságot.
- A Tanoda terepe tud lenni a személyiség fejlődésének, változásainak.
- A Tanoda olyan értékeket képvisel, melyekbe a serdülők kapaszkodhatnak.
- A tanár-diák kapcsolat a szereteten, bizalmon alapuló együttműködő kapcsolat, melyre támaszkodni lehet, s ami minta az emberi kapcsolatok további alakításához.
- A fluktuáció a személyzet körében alacsony.
- A Tanoda szellemi és gyakorlati műhely.

5.2.2 Miként hat a nevelés a társadalmi tőke gyarapodására?

A 5-7. táblázatban a társadalmi integrációt a nevelés eszközével megvalósító programok néhány jellemzőjét tárgyaljuk összefoglalás gyanánt. Látható, hogy bár mind a négy típusú program az iskolai integrációt tűzi ki célul, a programok fókuszában lévő célcsoportok nagyon különbözőek. Közvetlenül az érintettekkel csak egy bizonyos életkor (középszolások) után foglalkoznak a programok. Fiatalabb korban a programok elsősorban a szülőket és tanárokat célozzák meg, és a diákok rajtuk keresztül részesülnek a program hozadékából. Megállapítható továbbá, hogy az integrációs programok megtervezése erősen épít a pedagógiai és pszichológiai kutatásokra. Általánosságban inkább sajnos az jellemző,

hogyan a programok hatásvizsgálata nem minden esetben készül el. Ha viszont létezik független szakértői kiértékelés, akkor pozitív hatásról beszélhetünk.

5-7. táblázat: A különböző korosztályokra tervezett iskolai integrációs programok összehasonlítása néhány jellemző alapján

	Iskoláskor előtti programok	Iskolai integráció	Egyetemi szakkollégiumok	Oktatásból kimaradó csoportok
Célcsoport	Szülők	Pedagógusok	Az érintettek	Az érintettek
Módszer (a társadalmi tőke alakítása)	Ismeretközlés, tanácsadás	Személyiségközpontú nevelési módszerek alkalmazása	Identitást erősítő és szakmai képzések	A helyes énkép és személyiség kialakításnak segítése
Miért lehet hatása?	Korai életkorban a szülők felelősek a gyerekük fejlődéséért	Pusztán az oktatás módja fokozhatja a diákok közötti különbségeket	A diplomás romák az identitásuk tudatosítása révén lesznek képesek változáshozóként tevékenykedni	Az oktatási rendszerből való kiesés elsősorban személyiségbeli okokkal függ össze
Hatása	Számszerűsített elemzés nem ismert	Nagy valószínűséggel pozitív hatás	A hatásvizsgálat jelenleg folyamatban van	Számszerűsített elemzés nem ismert

5.2.3 A Nevelés mint a korrupció csökkentésének egy lehetséges módja

Eva Joly francia vizsgálóbíró, a Sólyom László által kezdeményezett Bölcsék Tanácsának tagja egy interjúban (Joly, 2009) rámutatott arra, hogy a korrupció nagyrészt az átlagemberek pénzhez való hozzáállásából következik. Az oktatásra pedig óriási szerep hárul abban, hogy a gyerekekben már kicsi korukban kialakuljanak a morális attitűdök. A korrupció azonban nem „csak” morális dolog, hanem egyúttal konzerválja a gazdasági lemaradást. Az oktatásnak pedig ennek társadalmi tudatosításában is van feladata. Mindez persze különösen olyan országban nehéz, ahol a korrupciós gyakorlat széles körben kiépült.

A Transparency International szervezet korrupció elleni küzdelmének egyik pillére a fiatalok célközönségére szabott kampányok megtervezése és kivitelezése. Egy 2004-ben megjelent kiadványuk (*Teaching Integrity to Youth, Examples from 11 countries*) olyan, a fiatalok bevonásával, aktivizálásával végzett, részben iskolai programokat összegez, amelynek célja a korrupció veszélyeire való figyelemfelhívás és az ellene való küzdelem megtervezése (Transparency International, 2004). Olaszországban például a Transparency helyi szervezete előadásorozatokat szervezett újságírók, ügyvédek, helyi vállalkozók és sportolók meghívásával, akik szemináriumokat tartottak középiskolásoknak és egyetemistáknak a korrupcióval kapcsolatos saját tapasztalataikról, megküzdési stratégiáikról. Moldovában ugyanennek a kezdeményezésnek a keretében nyári táborokat szerveztek a fiataloknak a korrupció veszélyeinek tudatosítása érdekében. Magyarország ebből a kiadványból kimaradt. Ismert azonban, hogy a magyarországi Transparency folytat kifejezetten fiataloknak szóló kampányokat. Létezik egy úgynevezett hackathon¹⁶ eseménysorozat, melynek célja, hogy hazai oktatási intézmények és az új technológiákkal és művészettel foglalkozó helyek az adatvizualizáció területén kicserélhessék tudásukat, és az adatok megjelenítését mint eszközt a korrupció visszaszorításának céljára fordítsák. Egy másik típusú kezdeményezés a Bázis¹⁷ névre hallgat, melynek célközönségét az egyetemisták jelentik. A program szervezői számukra szerveznek beszélgetéssorozatot a magyarországi korrupcióról, illetve konkrét korrupciós ügyekről.

A programok hatását nehéz megbecsülni. Főként azt nehéz megmondani, hogy bizonyos regisztrált változások mennyiben tulajdoníthatók a programok hatására bekövetkezett változásnak. Az biztos, hogy a fiatalok korrupciós fertőzöttségét tekintve bőven van tennivaló. Bár a „fiatalok többsége becsületesnek mondható, ugyanis a többségük nem tenne semmilyen törvénytelen vagy erkölcstelen dolgot annak érdekében, hogy jó jegyet szerezzen az iskolában, hamarabb kapjon meg egy okiratot, illetve nem tenne semmilyen nagyobb szívességet annak érdekében, hogy felvegyék egy munkahelyre. Ezzel szemben a fiatalok még a korrupcióval szembeni morális gátjaikat is hajlandók lennének félretenni azért, hogy kivezető utat találjanak a létbizonytalanságból, azaz a többség kis habozás után (vagy azonnal) igénybe venné egy rokon vagy egy barát

¹⁶ http://www.transparency.hu/24_oras_hackathon_a_korrupcio_ellen?bind_info=tag&bind_id=53

¹⁷

http://www.transparency.hu/A_Transparency_International_BAZIS_marciusi_rendezyenei?bind_info=tag&bind_id=53

segítségét egy jó egyetemre vagy munkahelyre való bejutáshoz (Székely, Lakatos és Molnár, 2012: 5).” Ebből a szempontból példaértékű, hogy a Transparency által működtetett jogsegélyszolgálathoz érkezett bejelentések alapján például sikerült megállítani egy olyan korrupciós ügyletet, amely során egy vizsgázónak a jogosítványa megszerzése érdekében 25 ezer forinttal kellett volna megvesztegetnie a vizsgabiztost.¹⁸ A példa más szempontból is lényeges: noha egy konkrét kampány sikeressége nem mérhető közvetlenül, mégis beindíthat olyan szemléletváltozást, mint a példában hozott tanulóé, aki képes volt segíteni egy korrupciós ügy felderítésében.

5.2.4 Miért lényeges az oktatás és nevelés a társadalmi tőke gyarapítása szempontjából, és milyen szerep hárul a kormányzatra ebből a szempontból?

Az oktatás és nevelés – különösen akkor, ha szervezett intézményi keretek között zajlik – lehetőséget biztosít az új nemzedék attitűdjeinek formálására és pozitív irányú alakítására. Ahol azonban megvan a pozitív változás lehetősége, ott egyúttal jelen van a rombolás (az attitűdök negatív irányú befolyásolásának) veszélye is. Kormányzati szempontból tehát a leglényegesebb az, hogy az attitűdváltozás/-változtatás *ne direkt eszközökkel történjen*, mert az gyakran olyan belső ellenállásokat válthat ki, amelyek a mégoly pozitív irányú hatásokat is képesek a visszájára fordítani. A közvetlen hatások elkerülésének egyik módja az volna, ha a tanárok képzésére, körültekintő kiválasztására és mindenekelőtt anyagi és társadalmi megbecsülésére kerülne nagyobb hangsúly, úgy, ahogyan erre a tanulmányban idézett McKinsey-jelentések, illetve a Bölcsék Tanácsának ajánlásai is felhívják a figyelmet. Egy másik, ezzel részben összefüggő és legalább annyira fontos cél a *pozitív példák állítása* a fiatalság számára. Ez azért is lényeges, mert sajnos a fiatalok a családjukban és közvetlen környezetükben nem minden esetben találkoznak a legmegfelelőbb problémamegoldásokkal és mintakészlettel. Ebből a szempontból példaértékűnek tartjuk az olasz Transparency International programját, amely pozitív mindennapi hősöket „hoz el az iskolákba”, olyan polgári foglalkozásokban dolgozó embereket, akik a mindennapi munkavégzésük során korrupció nélkül, tisztességesen próbálnak meg boldogulni. A két módszer némileg össze is függ, és együttes alkalmazásuk nagyon fontos. Valamilyen módon ugyanis visszájára kell fordítani azt az állapotot, amire a magyarországi Transparency International is felhívja a figyelmet: hazánkban a 15–18 éves

¹⁸ http://www.transparency.hu/Sikeres_fellepes_a_korrupcio_ellen?bind_info=index&bind_id=0

fiatalok 48%-a teljes mértékben egyetért azzal, hogy „azoknak az embereknek, akik képesek hazudni, csalni, törvényt szegni és korruptnak lenni, több esélyük van boldogulni az életben, mint azoknak, akik ilyesmire nem hajlandók”, míg csupán 9%-uk fogalmaz meg teljes egyetértést azzal az állítással, hogy „a becsületes, őszinte embereknek legalább olyan esélyük van boldogulni az életben, mint azoknak, akikből hiányzik a becsületesség” (Székely, Lakatos és Molnár, 2012: 19).

5.3 Ismeretközlés

Ebben az alfejezetben olyan projekteket foglalunk össze, amelyeknek a célja az volt, hogy az ismeretközlés módszerével változtassanak meg véleményeket. A változások alapvetően a társadalmi különbségek csökkentésére, illetve a bizalom és az együttműködési készség növelésére irányultak, és a cél elérésére valamilyen információs kampányt alkalmaztak. Általánosságban fontos megjegyezni, hogy nincsen olyan módszertan, amellyel ezeknek a céloknak a teljesület egyértelműen mérni lehetne. Az információk feltételezhetően lassan érkeznek meg az egyénekhez, és nem tisztázottak azok az *áttételek*, amelyek során az információ az attitűdök megváltozásához vezet. Maguk az áttételek egyébként olyannyira nem követhetők, hogy semmiféle bizonyítékunk nincsen arról, hogy egy adott információ valóban a (kutató által) szándékolt irányban befolyásolja-e az egyéni véleményeket. A vélemények egyébként minden bizonnyal az információk közlésének hatására *nem univerzális* módon változnak. Könnyen elképzelhető, hogy ugyanaz az információ egymástól különböző emberek véleményeit más irányokba tereli. A kritikai szemlélet azonban az információs kampányok hatásának kiértékelése esetében általában hiányzik.

Mivel az információk hatása nem mérhető közvetlenül az attitűdök alakulására, elemzésünkben mi sem tervezzük az átfogó hatásvizsgálatok pótlását. Módszerünk sokkal inkább spekulatív. A „beavatkozás” sikerességének mérésére választott adatsorok minden esetben tökéletlen és közvetett mutatói a végzett beavatkozás lehetséges hatásának. A tényleges hatás kimutatása az adatok alapján nem lehetséges, azért sem, mert nincsen információnk arról, hogy ugyanezek az adatsorok a beavatkozások hiányában miként alakultak volna. A példaként hozott adatsorok mégis hasznosak, mert áttételesen és spekulatív módon jelezhetnek egyfajta eredményességet.

A fejezetben négy információs kampányt mutatunk be, és ezek alapján foglaljuk össze az információközlés attitűdalakító hatását. A négy eseményből három szabályos

információs kampány, egy pedig úgynevezett deliberatív közvélemény-kutatás, amely esetében szintén az információközlés véleményt alakító hatását tesztelik. Az információs kampányokat kronológiai sorrendben vesszük sorra, ami azonban egyúttal azt is jelenti, hogy a kampányok hatása egymással nem vethető össze. Az idő múlásával ugyanis nő az információs eszközökhöz való hozzáférés lehetősége, illetve változnak az információszerzést/-közlést jellemző személyes gyakorlatok, és a törvényi szabályozás is.

Ebből a szempontból pedig félrevezető lehet, hogy az ebben a tanulmányban bemutatott első kampány, (2005-ös Go Girls!¹⁹) legalábbis Magyarországon visszhang nélkül maradt, holott például az Egyesült Királyságban jelentős sikerek fűződtek hozzá.²⁰ Az, hogy hazánkban nem váltott ki nagyobb érdeklődést, magyarázható egyfelől azzal, hogy a program céljával (a lányok/nők iskolából való kiszorulásának tényével) nehezen tudtak azonosulni a magyar emberek, másfelől hiányosak az információs technológiai és kampányszervezési ismereteink. Persze a helyzet akár néhány év leforgása alatt is jelentősen változhat.

Az Értéktér projekt (2010-es indulású projekt) esetében már más intézményi környezet, technikai háttér és információszerzési szokások jellemezték a magyar lakosságot. A projekt kapcsán a legfontosabb észrevétel, hogy az egy témára felfuttatott információs kampányok „ki tudnak fáradni”, a téma pedig érdeklődést és aktualitást veszíthet.

Végül a 2012–13-ban indult diszkrimináció elleni kampányok esetében annak a nehézségével szembesültük, hogy vajon mennyire lehet egyetlen esemény hatásának tekinteni egy program sikerességét. Azt állapítottuk meg, hogy egy adott üzenet módszeres ismételt elhelyezése kumulálva érezteti hatását, vagyis a korábbi kampányok sikere fokozza a későbbi kampányok során közölt információk „megérkezésének” hatásosságát.

5.3.1 A Go Girls! kampány – a Millenniumi Fejlesztési Célok népszerűsítése

A Millenniumi Fejlesztési Célok keretében az ENSZ tagállamai kötelezettséget vállaltak a szegénység csökkentése érdekében, és a teendőket nyolc pontban fogalmazták meg. A vállalatok közül az egyik terület a nemek közötti egyenlőség megteremtése elsősorban az oktatás és a munkaerőpiac területén. Az oktatáshoz való hozzáférésben például a fiúk és

¹⁹ <http://www.unicef.org/education/campaign.html>

²⁰ <http://www.plan-uk.org/news/blogs/plan-uk/schoolgirls-march-10k/>

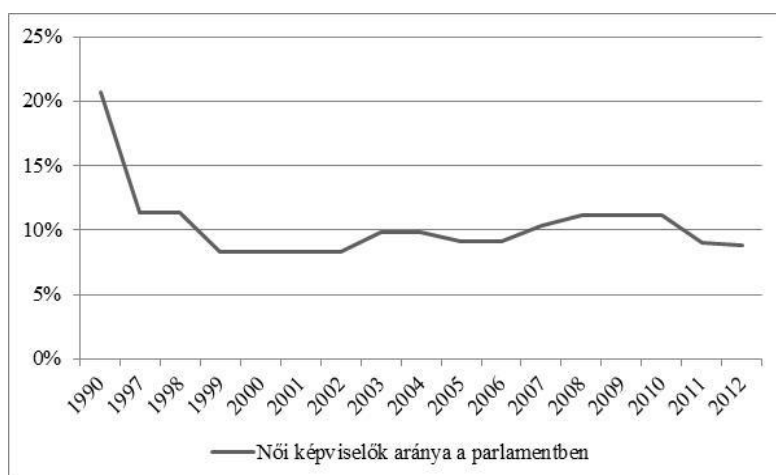

lányok között – ha nem is Magyarországon, de a világ számos elmaradott országában – óriási különbségek vannak. Malawiban például a teherbe esett lányok nem járhatnak iskolába.²¹ Ez a tény hívta életre az UNICEF Go Gils! Education for Every Child! elnevezésű információs kampányát, amelynek célja, hogy erőforrásokat mobilizáljon a lányok oktatásának céljaira.²² A programhoz számos ország csatlakozott, például a már említett Egyesült Királyság és Kanada²³ is.

Magyarországon nem történtek említésre méltó események a nemzetközi kampányhoz kapcsolódóan. Ez részben annak is betudható, hogy hazánkban az alapfokú oktatáshoz való hozzáférésben nincsenek jelentős nemi különbségek,²⁴ idősebb életkorban pedig, ha léteznek is különbségek, azok inkább a lányok javára vannak,²⁵ bár más (pl. motivációbeli) tényezőkkel is összhangban állhatnak. Munkaerő-piaci területen azonban akár nagy különbségek is lehetnek férfiak és nők között. A Millenniumi Fejlesztési Célok teljesülését mérő egyik indikátor például a parlamenti képviselőkön belüli nemi megoszlásokat követi nyomon. Ebben a tekintetben, ahogyan az a 5.2. ábra is mutatja, hazánkban nincsen jelentős javulás, sőt inkább romlás figyelhető meg.

5.2. ábra: A női képviselők aránya az összes parlamenti képviselőn belül – a Millenniumi Fejlesztési Célok 3.3-as indikátora (%).Az adatok forrása:

<http://mdgs.un.org/unsd/mdg/SeriesDetail.aspx?srid=557&crd=348>

²¹ <http://www.guardian.co.uk/education/2012/mar/12/education-school-malawi-girls-millennium>

²² http://www.unicef.org/education/campaign_gogirls.html

²³ <http://becauseiamagirl.ca/page.aspx?pid=3888>

²⁴ <http://mdgs.un.org/unsd/mdg/SeriesDetail.aspx?srid=611&crd=348>

²⁵ <http://mdgs.un.org/unsd/mdg/SeriesDetail.aspx?srid=614&crd=348>

Természetesen a mutató kiválasztása önkényes, más indikátort is választhattunk volna. Egy dolog azonban lényeges: hazánkban, bár lenne alapja, a tájékoztatás szintjén nagyon kevés figyelem fordul a hátrányos helyzetű csoportok felé. Magyarországon például ismereteink szerint nemcsak a Go Gils! Education for Every Child! kampány kapcsán nem zajlott aktív tevékenység, hanem az ENSZ más információs kampánysorozatában is csak nagyon érintőlegesen vettünk részt.²⁶

Ezeket a viszonylag elmarasztaló kijelentéseket a TÁRKI korábbi vizsgálatai is megerősítik. Az Új Magyarország Fejlesztési Terv operatív programjainak horizontális *ex-ante* értékelése kapcsán például megállapítottuk, hogy a hátrányos helyzet felszámolása sokszor csak a kötelességszerű említés szintjén marad (TÁRKI, 2007: 27), sőt a nemi különbségek csökkenése az operatív programok alapján előreláthatólag csak a véletlennek köszönhetően fog változni (TÁRKI, 2007: 28), ha egyáltalán lesz változás a programok hatására.

5.3.2 Az Értéktér projekt

Az Értéktér elnevezésű projekt a TÁRKI 2009-ben elvégzett tudományos kutatása eredményeinek disszeminációja, illetve az eredmények kapcsán egy dialógus kialakítása. A projekt célja, hogy teret biztosítson az értékes, építő gondolatoknak, valamint kimozdítsa a társadalmat bizalomhiányos állapotából. A program ötletgazdáinak célja, hogy aktívan alakítsák a társadalom értékeit, kulturális beállítottságát, elvárásait egymás és az ország intézményei iránt, ezzel növelve a gazdaság és a társadalom hatékonyságát. A program keretében egyetemi rendezvények, szakmai műhelyek szervezése valósult meg, illetve elkezdődött az eredmények közzététele médiajelenlét formájában.²⁷

Egy ilyen projekt esetében nagyon nehéz megmondani azt, hogy mekkora is tulajdonképpen a projekt hatása. A projekt célja ugyanis az volna, hogy a kutatás eredményei kapcsán az emberek gondolkodásmódja átalakuljon, és az addigi gyakorlatukban alkalmazott bizalomhiányos, korrupció és normaszegő viselkedésmódjukat megváltoztassák. Ennek a célkitűzésnek a teljesülését közvetlenül nem lehet mérni. Ha lehetne, akkor is csak hosszú távon volna értelme hatásról beszélni, amit természetesen

---

²⁶ <http://www.create4theun.eu/hu/>, vagy <http://competition.create4theun.eu/entries>, vagy http://www.unis.unvienna.org/pdf/factsheets/UNVAW_Backgrounder_022009_hu.pdf

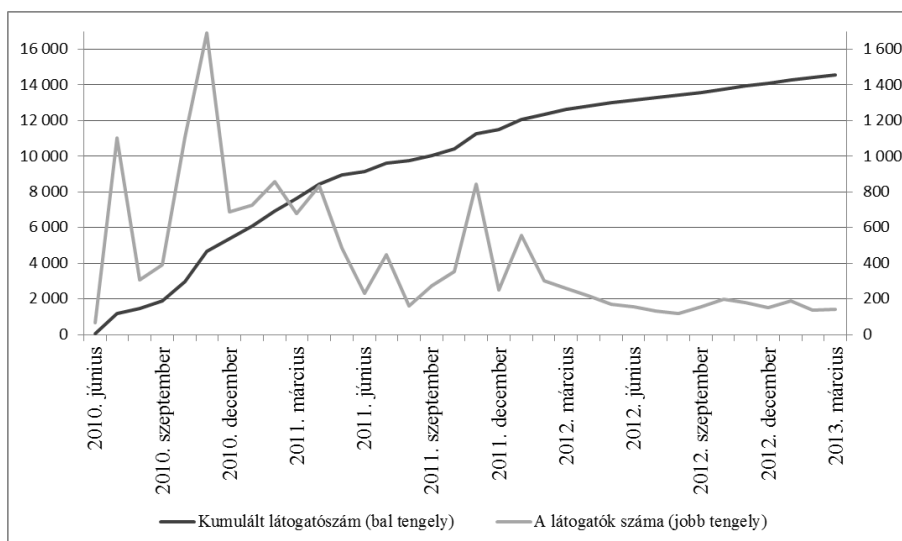
²⁷ Vö.: <http://www.ertekter.hu/rolunk/>

ebben az esetben nem tudnánk elvégezni. A projekt hatásának vizsgálatára egy másik mód, ha azt nézzük meg, hogy a projekt honlapján lévő tartalmak mekkora látogatottságot generáltak.

Az ertekter.hu weboldal látogatottságát 2010. június és 2013. március hónapok között, havi bontásban a 5.3 ábra mutatja be. Az ábra az egyedi látogatók számát, illetve a kumulált látogatószámot mutatja be. Vagyis egy adott IP címről érkező látogatók számát jelenítettük meg, az összes látogatószám alakulása (ha azonos IP címről ugyanabban a hónapban többször látogattak a honlapra) ennél valamivel magasabb. Az ábra bal oldali tengelyéről látható, hogy a honlap körülbelül 14 ezer látogatót fogadott a vizsgált 34 hónap során. Ebben az összegben azonban a külföldi IP címekről érkezett forgalom is benne van, azt külön tehát nem lehet megállapítani, hogy hány magyarországi és ezen belül is hány magyar látogatója volt a honlapnak.

A honlap nézettségében a legnagyobb kiugrások azokban a hónapokban láthatók, amelyekben volt valamilyen esemény a projekt szervezésében. Az időrendben korábbi események (pl. 2010. novemberében rendezett BME konferencia) nagyobb érdeklődést váltottak ki, mint a témáját tekintve hasonló, de időben későbbi rendezvények (pl. a 2011. novemberében megrendezett debreceni konferencia). Mindez két dolgot is jelenthet. Az egyik, hogy az internetezők hozzászórtak ahhoz a típusú hírkeltéshez, amelyet az ertekter.hu biztosítani tudott. Egy másik, ezzel összefüggő értelmezés szerint az érdeklődők telítődtek azzal a típusú információmennyiséggel, amelyet a TÁRKI kutatása mozgósítani tudott. A TÁRKI alapkutatásának lezárulása után ugyanis már nem keletkeztek újabb információk, hanem az egymás után következő workshopok és tematikus beszélgetések mind ugyanazt (a TÁRKI kutatásából már ismert) információtartalmat járták körül. Mindebből az adatok pesszimista értelmezése szerint az következik, hogy egy ilyen típusú információszolgáltatásnak a társadalmi tőke növelése szempontjából nagy a rugalmatlansága: ahogy a hír aktualitását veszti, kevesebb figyelmet kelt. Ugyanennek az adatsornak az optimista értelmezése szerint a honlap még akkor is tudott figyelmet vonzani, amikor már új tartalom nem került ki rá (2012 eleje), hiszen az utolsó egy hónap során is havi 200 fős látogatottságot „termelt”.

5.3 ábra Az ertekter.hu honlap látogatóforgalma (fő)

5.3.3 Információs kampányok a diszkrimináció ellen

Az utóbbi időben számos információs kampány indult el annak érdekében, hogy felhívja a figyelmet a diszkrimináció jogellenes mivoltára. A diszkrimináció ebben az esetben azt jelenti, hogy valakit hátrányos megkülönböztetés ér valamilyen védett tulajdonsága miatt. Magyarországon a védett tulajdonságokat a 2003. évi CXXV. törvény sorolja fel. Ezek között szerepelnek azok a személyiséghez kapcsolódó tulajdonságok, amelyekben az emberek nem tudnak változtatni, ilyen például az életkor, a nem, a származás, a fogyatékoság, az egészség, a vallás vagy a szexuális irányultság. A diszkrimináció tényének megállapítása nem triviális. Mindenképpen szükséges hozzá az ok-okozati kapcsolat megállapítása, és egyfajta összehasonlíthatóság, ami a diszkrimináció tényét valamilyen csoport tagjaihoz képest állapítja meg.

A tavalyi évben az Európai Bizottságnak a legtöbb európai országban volt figyelemfelhívó diszkriminációellenes információs kampánya²⁸ (a program európai szintű kiértékeléséről lásd Cancedda et al., 2011). Magyarországon ezt az információs kampányt az Egyenlő Bánásmód Hatóság bonyolította le. 2012. április 16–30. között Budapesten, Szegeden és Debrecenben. Villamos- és buszmegállóban city light közterületi hirdetések formájában a fogyatékoság, az életkor és a szexuális orientáció miatti hátrányos munkahelyi megkülönböztetésre fókuszáltak összesen 1200 poszter kihelyezésével.²⁹ A

²⁸ http://ec.europa.eu/justice/discrimination/awareness/index_en.htm

²⁹ <http://www.egyenlobanasmod.hu/cikkek/europai-bizottsag-antidiszkrimacios-kampanya-magyarorszagon>

program hatásának értékelése során nem volt számunkra teljesen egyértelmű, hogy miért éppen ezekre a védett tulajdonságokra összpontosított a kampány, ugyanis az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz (a szexuális irányultság kivételével) éppen ezekről a területekről érkezik a legtöbb bejelentés. A kampány során nem kapott szerepet például a vallási alapú hátrányos megkülönböztetés – bár eredetileg a nemzetközi kampány része volt – és az anyaság egyébként fontos témája sem. *Az egyenlő bánásmód – mindenkit megillet!* címmel az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2013. február 1–28. között információs kampányt folytatott Budapesten és további 165 településen.³⁰

Kétségtelen, hogy az időben egymás után zajló két kampány esetében az egyes kampányok önálló hatása kumulálódott, vagyis az időben korábbi kampány sikere hozzájárult a későbbi kampányban közölt üzenetek továbbításának és megérkezésének sikeréhez. Ez a kijelentés egyszerre igaz az információs kampány szervezőire, akik a korábbi projekt kapcsán felgyülemlett tudásukat kamatoztatni tudták a későbbi esetében, de igaz az információs kampány célközönségére is, akik az időben későbbi kampány szemlélése kapcsán fölidézhatték magukban a korábbi során érkezett információkat, így a későbbi információk felerősíthették a frissebb impulzusokat.

Elemzésünkben megvizsgáltuk, hogy vajon az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz beérkezett bejelentések száma miként változott időben. Gondolkozhatunk úgy, hogy ha a beérkezett panaszok száma nő, akkor feltételezhetjük, hogy a lakosság egyre tudatosabban próbál fellépni a diszkrimináció ellen³¹ (bár ez nem tulajdonítható egyértelműen a kommunikációs kampányok hatásának).

Pusztán a beérkezett panaszok számából azonban még nem lehet adekvát következtetéseket levonni, hiszen a panaszok mennyiségi növekedése nem feltétlenül jelent minőségi növekedést: például nem biztos, hogy a lakosság helyesen észlelte a panaszra okot adó helyzetet, és az sem biztos, hogy a beérkezett panaszok mindegyike jogsértést tárt fel.

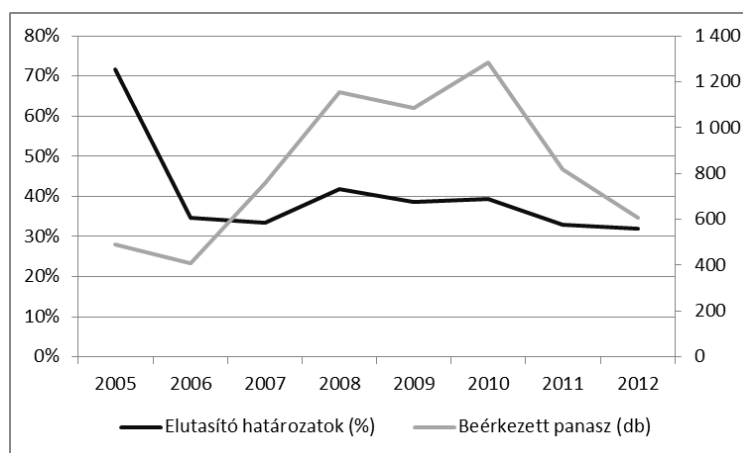
Ezért a panaszok darabszámának növekedése mellett feltüntettük azt is (5.4. ábra), hogy az adott évben az összes határozattal zárult ügy közül milyen arányban született elutasító határozat. Ebből a szempontból a csökkenő tendencia a „kedvező”, hiszen azt mutatja, hogy a lakosság egyre pontosabban észleli a diszkriminációt (persze ehhez azt is

³⁰ http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/EBH_Oriasplakatkampany_20130205.pdf

³¹ [Illetve természetesen azt is, hogy maga a diszkrimináció nőtt.](#)

feltételeznünk kell, hogy a hatóság döntéshozatali szokása nem változott). Az ábra egyébként azt mutatja, hogy a valamelyest csökkenő bejelentések száma mellett az elutasító határozatok aránya állandó volt. Még egyszer fontos azonban hangsúlyozni: ebből az ábrából a kampány hatásosságára vonatkozó direkt következtetést nem lehet tenni, az adatsor csupán annak illusztrálására szolgál, hogy a lakosság feltételezhetően egyre tudatosabban ismeri fel a diszkriminációt a hétköznapi életben.

5.4. ábra: Az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz beérkezett panaszok számának (db) és az elutasító határozatok arányának időbeli változása 2005 és 2012 között (%). Forrás: Az adatokat személyes megkeresésünkre az Egyenlő Bánásmód Hatósága szolgáltatta.

5.3.4 Deliberatív közvélemény-kutatás

A deliberatív közvélemény-kutatás abból az alapfeltételezésből indul ki, hogy az állampolgárok általában nem mondhatóak jól tájékozottnak a közügyekről. Véleményük és attitűdjeik közvélemény-kutatási módszerekkel való megismerését ezért alulinformáltságuk mindenképpen torzítja. A módszer tehát ötvözi a véletlen mintavételen alapuló közvélemény-kutatásokat és a kiscsoportokban szervezett vitatkozás technikáját. Első lépésként ugyanis az adott populációból egy véletlen minta kerül kiválasztásra. A minta tagjai meghívást kapnak egy szakmai workshopra, amely megrendezése előtt az érintettek részletes – érveket és ellenérveket – tartalmazó tájékoztató anyagot kapnak az adott kérdéssel kapcsolatban. A workshopon a résztvevők moderátorok vezette kiscsoportokban beszélnek meg egymással, illetve a szakértőkkel és a szakpolitikusokkal az adott témát. Ennek célja, hogy a csoport résztvevői vitatkozzanak az adott témáról, illetve ki is mondják (ne csak gondolják, mint a hagyományos közvélemény-kutatások esetében) saját véleményüket.

A deliberatív közvélemény-kutatások során tehát információközléssel próbálják a véleményeket megváltoztatni. Ennek érdekében az egyéni attitűdöknek legalább két (de inkább több) mérése szükséges: egy a beavatkozás (a workshop) előtt, egy pedig utána. A deliberatív közvélemény-kutatások hatásosságával szemben több kérdés is felmerül. Vajon a kiválasztott minta és a workshopon jelenlévők populációja milyen szisztematikus torzulásokat mutat? Elképzelhető ugyanis, hogy a workshopokon megjelentek már eleve nyitottabbak arra, hogy véleményüket egy bizonyos kérdésben felülvizsgálják. Egy másik hasonló szempontú kérdés: vajon a vélemények megváltozása mennyire tartós? Előfordulhat, hogy közvetlenül a workshop után szignifikáns változást jelzünk a véleményekben, de koránt sem biztos, hogy a változás tartós (Barabas, 2004). Végül változásról beszélni csak abban az esetben értelmes, ha létezik egy kontrollcsoport, amelyik mindenben hasonló a kísérleti csoporthoz, azt az egy tényezőt leszámítva, hogy ők nem vettek részt a workshopon. Sajnos az ilyen kísérleti és kontrollcsoport dizájn nem minden deliberatív közvélemény-kutatás esetében teljesül (illetve teljesíthető).

A társadalmi tőke általunk definiált értelmezéséhez szorosan kapcsolódó deliberatív közvélemény-kutatás, ismereteink szerint, nem zajlott Magyarországon. A Kaposvári kistérségben azonban 2008. június 21–22-én volt egy deliberatív közvélemény-kutatás, amely többek között a jóléti államról alkotott vélemények alakulását, alakíthatóságát is vizsgálta. A kutatás eredményei (Herman és Ignác, 2009) szerint az mindenképpen megállapítható, hogy a deliberáció ismeretközlő hatása sikeres volt. A résztvevők nagyobb mértékben adtak helyes válaszokat a kognitív tudást igénylő kérdésekről a workshop után, mint előtte.

A szerzők értelmezése szerint az attitűdök szerkezete és egymáshoz való viszonya is megváltozott a „beavatkozás” hatására. A magunk részéről mégis szerencsésebbnek tartottuk volna azt megnézni, hogy a téves ismereteiket a program hatására korrigálóknak milyen irányban változtak meg az attitűdjeik. Ezt a fajta összehasonlítást az idézett tanulmány nem teszi meg. Más – de nem deliberatív módszertannal készült – közvélemény-kutatásokból (Csontos, Kornai és Tóth, 1996) tudjuk, hogy abban az esetben, ha az állampolgárokat informáljuk arról, hogy a jóléti állam mennyibe is kerül, akkor kisebb államot szeretnének, vagyis az információközlés nagy valószínűséggel egy előre meghatározható irányba fogja alakítani a véleményeket.

Számunkra a társadalmi tőke fejlesztése szempontjából elegendő most csak annak a

megemlítése, hogy az attitűdök megváltoztatása szempontjából ez a módszer is szóba jöhet. Ennek a módszertannak a választása esetén azonban nagyon fontosnak tartjuk még egyszer hangsúlyozni, hogy a program hatásában lehet egyfajta önszelekció (bár véleményünk szerint a gondolkodási sémák megváltoztatása esetében ez minden esetben így van), illetve nem tudjuk pontosan azt, hogy a változás mennyire tartós. A módszer használata esetében egyfajta költség-haszon elemzést is jó volna ismerni, munkánk során azonban ilyet nem találtunk. Fontosnak tartjuk még megjegyezni, hogy a deliberatív közvélemény-kutatások módszere azzal a latens feltételezéssel él, hogy az informáltság hatására a vélemények egy irányba (ráadásul a kutató által szándékolt „kedvező”) irányba változnak. Ez a feltételezés pedig nem minden esetben garantálható, illetve bonyolultabb célok (pl. a társadalmi tőke megváltoztatása) esetében nem is teljesen egyértelmű, hogy milyenek az elvárt, elvárható (a kutató által szándékolt és „kedvező”) változások.

5.3.5 Miért lehet fontos az ismeretközlés a társadalmi tőke fejlesztése szempontjából?

Az ismeretközlés módszerével – főként, ha az az információs és kommunikációs technológiák hatékony alkalmazásával párosul, széles társadalmi rétegek elérése lehetséges. A társadalmi tőke növelése szempontjából azonban a módszer akkor hatásos, ha az egyéni attitűdök alakulásáért az információhiány tehető felelőssé. Erre a kérdésre – vagyis hogy ez így van-e, és ha igen, akkor mennyiben – lényegesen könnyebb válaszolni, mint arra a kérdésre, hogy egy adott információmennyiség milyen áttételeken át és hogyan alakítja át az egyéni véleményeket. Az utóbbi kérdésre a pontos válasz nem ismert, és sajnos az sem becsülhető meg pontosan, hogy mekkora az adott program tényleges hatása.

Kormányzati szempontból mégsem lényegtelen az ismeretközlő módszer alkalmazása. Sőt, lényegében ez az egyetlen olyan módszer, amely eléggé áttételes és közvetett ahhoz, hogy a kormányzat direkt hatást gyakoroljon az emberek véleményére (bár véleményünk szerint a kormányzat a megfelelő intézményi háttér garantálásával segíthet a leginkább abban, hogy a társadalmi tőke civil fejlődése elinduljon). A hatás sikeressége kapcsán fontos megjegyezni, hogy csak a jól felépített, egymásra épülő és hiteles programok tudnak sikert elérni. Nagyon káros ebből a szempontból, ha az az információs kampány, amely valamilyen gondolkodási minta megváltoztatását és ezáltal a társadalmi tőke alakítását célozza, a kormányzati önkommunikációval vegyül. Az ilyen események súlyosan rongálják a kommunikátor hitelességét, és emiatt drasztikusan csökken a későbbi – akár

más jellegű és kifejezetten a társadalmi tőkére hatni akaró – programok sikere. Ráadásul az ily módon közölt ismeretek olyan mértékű lakossági ellenállást válthatnak ki, amelyek a program üzenetének egyéni értelmezését nem várt módon – sőt drasztikus esetben célellentétes módon – befolyásolhatják.

6 A társadalmi tőke fejlődése alulról jövő kezdeményezések nem szándékolt következményeként

Ebben a fejezetben olyan példákat mutatunk be, amelyek során a társadalmi tőke nőtt, ám a növekedés nem volt célzott szándék az adott típusú cselekvés során. A növekedést ebben az esetben kutatói spekuláció „bizonyítja”, bár néha kutatási eredmények is megerősíthetik azt. Ebbe a típusba jellemzően a magánélet különböző területein zajló tevékenységek tartoznak. A példákban közös, hogy a cselekvésben részt vevő embereket valamilyen közös cél vagy eszme tartja össze, de semmi esetre sem a társadalmi tőke célzott és szándékolt fejlesztése. A társadalmi tőke mintegy melléktermékként, a főtevékenység végzésével párhuzamosan fejlődik. Az összefoglalt példák a teljesség igénye nélküli, *ad hoc* kiválasztások. A módszeresség esetünkben az önkényesen kiválasztott példák értelmezési keretbe rendezése. Felfogásunk szerint ugyanis meghatározható négy intézmény (család, egyházak, önkéntes szervezetek, vállalatok), és az általunk felsorolt példák ezen intézmények valamelyikének keretei között működnek. A különböző intézmények egyúttal különböző cselekvési módokat is kijelölnek, illetve egymástól eltérő mechanizmusokon keresztül vezetnek a társadalmi tőke növekedéséhez. Az elemzés során tehát a mechanizmusok megnevezése mindig lényegesebb, mint annak a konkrét szervezetnek a bemutatása, amely a kiválasztott példában szerepel.

6.1 Szülői nevelés és a társadalmi tőke

Amennyiben attitűdök és vélemények szempontjából beszélünk a társadalmi tőkéről, akkor az ilyen jellegű változások „helyeként” a legkézenfekvőbb a családra mint intézményre és együttélési formára gondolni. A gyerekek felnevelése során ugyanis a szülőknek széles tere nyílik gyerekeik attitűdjeinek, véleményeinek, hozzáállásának tudatos alakítására. A nevelés azonban a legtöbb esetben nem tudatos módon történik, hanem úgy, hogy a gyerekek utánozzák szüleik bizonyos viselkedésmódját. A szülők által alkalmazott nevelési elvek hatása ezért csak nagyon nehezen választható el a szülők és/vagy a gyerekek személyiségétől. Mindez persze azzal is összefüggésbe hozható, hogy a nevelési elvek mérése meglehetősen bonyolult feladat.

Diana Baumrind empirikusan is mérhető három nevelési elvet különböztetett meg annak alapján, hogy a szülők milyen elvárásokat támasztanak a gyerekeikkel szemben,

illetve mekkora érzékenységgel viseltetnek irántuk. Ha az érzékenység elvárásokkal párosul, akkor határozott, ha az elvárások hiányával kombinálódik, akkor elkényeztető nevelési stílusról beszélünk. Az érzékenység hiánya és a magas fokú elvárások pedig a tekintélyelvű nevelési stílust jellemzik (Baumrind, 1966). Empirikus kutatások eredményei azt mutatják, hogy a nevelési elveknek van hatása a gyerekek kognitív képességeire (Tiller et al., é. n.), társas készségeire (Baumrind, 1978) és viselkedésére is (Baumrind, 1967).

A társadalmi tőke termelése szempontjából azonban számunkra most annak végiggondolása a lényeges, hogy a nevelési elveknek miért lehet hatása a gyerekek későbbi életére. Ez a mechanizmus, véleményünk szerint, a szülő-gyerek kapcsolat. Megközelítésünk szerint a harmonikus szülő-gyerek kapcsolat nemcsak az alkalmazott nevelési elvek konkrét megválasztását befolyásolja, hanem egyúttal azokat a hibákat is kompenzálja, amelyeket a szülők nevelésük és nevelési elveik alkalmazása során elkövetnek. Ebből adódóan minden olyan szervezet, amely segíti a szülő-gyerek kapcsolatot, áttételesen társadalmi tőkét termel.

Ilyen intézmények és szervezetek lehetnek például a nevelési tanácsadó intézmények, a családsegítő mozgalmak, sőt adott esetben az önismereti és pszichodráma-csoportok is, amennyiben javítani képesek az emberi kapcsolatok – de különösen a családon belüli kapcsolatok – minőségét. Ebből a szempontból a magunk részéről szerencsésnek tartjuk azt a néhány német tartományban alkalmazott gyakorlatot, hogy pszichológiai terápiák is elszámolhatók az egészségügyi ellátás keretében.³²

6.2 Vallási motívumok és a társadalmi tőke

A társadalmi tőke növekedése kötődhet különböző vallások társadalmi tevékenységéhez. Lényegében vallási vagy felekezeti hovatartozástól függetlenül minden egyház működtet társadalmi, szociális vagy jótékonyági szervezeteket. A Harmadik Világ Szegényeinek Szolgái mozgalom a katolikus egyház keretein belül működik Dél-Amerikában és Magyarországon. A mozgalom 1986-ban alakult meg, és célja a harmadik világ szegény és elhagyott gyermekeinek átfogó nevelése, valamint a szegények evangelizálása. Több mint 150 misszionárius (18 különböző nemzetből) szolgál minden nap több mint 1500

³²

http://www.bonn.de/familie_gesellschaft_bildung_soziales/kind_jugend_familie/angebote_hilfen/psychologische_beratung/

gyermeket a mozgalom iskoláiban, étkezőiben, orvosi rendelőiben és szakmai műhelyeiben.³³

A magyarországi missziós központ több mint tíz éve működik Budapesten, a VIII. kerületben, a Szent József Plébániatemplom közelében, egy 150 négyzetméteres földszinti lakásban. A magyarországi központ cigány származású gyerekek nevelését, iskolai felzárkóztatását, kulturális és szabadidős tevékenységének megszervezését végzi. Tevékenységi körük része az is, hogy a gyerekeknek naponta meleg ételt adnak. Ezek a tevékenységek azért is fontosak, mert a gyerekek szülei többnyire munkanélküliek, a környékbeli alacsony színvonalú iskolákba járnak, és gyakran hat-nyolc gyerek él a szülők (ha egyáltalán vannak) szobakonyhás lakásában. A mozgalom munkatársai hétfő kivételével a hét minden napján, iskola után fogadják a gyerekeket, segítenek nekik a házi feladat megoldásában, korrepetálják őket, nyelvi és informatikai különórákat tartanak nekik, illetve minden nap együtt sportolnak velük (atlétika, foci, asztalitenisz).³⁴ A konkrétan megfogalmazható segítő tevékenységen kívül hangsúlyos a készség- és hozzáállásbeli nevelés is. A harag és düh helyes kezelése, a másokkal való együttműködés és felelősségvállalás kialakítása, a tisztaság és a rendezett életkörülmények megmutatása mind olyan készségek, amelyeket a gyerekek többsége otthon nem sajátíthat el.

A mozgalom a munkája során kétségtelenül társadalmi tőkét termel abban az értelemben, hogy növeli a gyerekek együttműködési készségét, és egy új alapokon álló normarendszer megszilárdítását igyekszik előmozdítani, miközben az érintettek lemaradásának és hátrányának csökkentésén fáradozik. Az ilyen jellegű tevékenységeket persze elsősorban vallási, hitbeli szempontok vezérlik. A társadalmi tőke tehát egyfajta vallási cselekvés nem szándékolt következménye.

A katolikus egyház társadalmi tanítása mindig is nagyon odafigyelt a szegény és hátrányos helyzetű csoportokra, sőt az egyháztól nem idegen a politikai rendszerek kritikus szemlélése sem, ha azok az emberi méltóságot veszélyeztetik. Ebben a szellemben született például XIII. Leó pápa *Rerum Novarum*, VI. Pál *Populorum progressio*, II. János Pál *Sollicitudo rei socialis* vagy XVI. Benedek már idézett *Caritas in veritate* kezdetű pápai enciklikája. A népek fejlődéséről szóló *Populorum progressio* például kiemeli, hogy, mivel a teremtett világ minden ember javára teremtett, ezért ténylegesen minden ember

³³ Vö.: <http://www.msptm.com/hu/>

³⁴ Vö.: http://www.msptm.com/hu/2012_Ku%CC%88lo%CC%88nsza%CC%81m.pdf

szükségletét ki kell, hogy elégítse. Az egyház társadalmi tanítása szerint nem igazságos, hogy az anyagi javak és az ezekkel általában összefüggő lehetőségek kizárólag csak szűk csoportok érdekeit, illetve gyarapodását szolgálják.³⁵

A Harmadik Világ Szegényeinek szolgálóihoz visszatérve, az biztosan megállapítható, hogy nem a társadalmi tőke termelése a fő cél a mozgalom esetében, hiszen az sokkal inkább melléktermék és az egyház társadalmi tanításából vezethető le. Ennél részletesebb motivációkat, főként a mozgalom munkatársainak személyes motívumait nem lehet megállapítani, abban nyilvánvalóan a vallásos elkötelezettség, a szolidaritás és a filantrópia is lényeges alkotóelem.

6.3 Önkéntes szervezetek és a társadalmi tőke

Az önkéntes szervezetek, definíció szerint, önkéntes munkát végző embereket tömörítenek, olyanokat, akik a közjó érdekében, személyes akaratból és ellenszolgáltatás nélkül végezik munkájukat.³⁶ Az önkéntes szervezetek nem szükségszerűen kötődnek egyházakhoz, a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy számos önkéntes szervezetet egyházak működtetnek.³⁷ Mindez munkánk célkitűzéseit szem előtt tartva azt is jelenti, hogy az önkéntes munkavégzés motivációi tekintetében nem választhatók el egymástól egyértelműen a személyes vallásosságból, illetve a szociális érzékenységből vagy filantrópiából eredő motívumok. Egy szociális civil szervezetben tevékenykedő önkéntesekkel készített empirikus kutatás adatai szerint az önkéntesek esetében a szegényeken való segítség, a vallás, az erkölcsi kötelesség és a közösséghez való tartozás szempontjai számítanak a leglényegesebbeknek (Czike és Bartal, 2004: 27).

Az Otthon Segítünk Szolgálat³⁸ nem valamilyen egyház által működtetett szervezet, hanem az angliai gyökerű Home-Start hálózatok magyarországi adaptációja. Célja a kicsi gyermekeket nevelő családok segítése. A szolgálat általában olyan családoknak nyújt segítséget, ahol van legalább egy iskoláskornál kisebb gyerek. Maga a segítség pedig a szülők szülői hivatásukban való megerősítésében áll. Segítő bárki lehet, aki nyitott mások

---

³⁵ http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031967_populorum_en.html

³⁶ <http://www.onkentes.hu/cikkek/oenkentessegrol-altalaban-1>

³⁷ <http://www.onkentes.hu/cikkek/orszagos-oenkentes-szervezetek>

³⁸ <http://www.otthonsegitunk.hu/>

problémáira, és elvégez egy 40 órás felkészítő tanfolyamot, mielőtt a családokkal találkozna.

A tanfolyam heti egy alkalommal, 10–12 héten át tart, és a SOTE Magatartástudományi Intézetének munkatársai dolgozták ki. Hazánkban 2001 óta működnek, 2001 és 2011 között 725 önkéntessel 989 családot segítettek, amelyekben 2214 gyereket nevelnek.

A segítőmunka középpontjában az otthon lévő, általában fiatal édesanya áll. Az önkéntesek a családokat otthonukban látogatják meg, és úgy segítenek, mint egy jó barát vagy nagymama: például a házimunkában, vagy sétálni viszik a gyerekeket, vagy beszélgetnek az anyukával. A segítőmunka mögötti megfontolás az, hogy a gyerek a szüleitől kapja meg a megfelelő odafigyelést és törődést, amihez azonban gyakran arra van szükség, hogy az édesanyát bizonyos mértékig tehermentesítsék, hogy ne fásultan és unalmasan teljenek a hétköz-napok. A segítők nyújtotta támogatás így sok esetben csak a példaadásban vagy a személyes jelenlétben van.³⁹

Az Otthon Segítünk Szolgálat önkéntesei általában maguk is anyák, akik több gyermeket nevelnek vagy neveltek, és egyfajta anyagi szolidaritásból segítenek.⁴⁰ Részben azért, mert tudják, hogy milyen nehézségekkel, gondokkal és örömmel jár a kisgyerekek nevelése, részben mert saját tapasztalatból tudják, hogy mennyire hasznos az akár egy-két órás segítség is. Tehát szeretnék továbbadni másoknak azt a (baráti, nagyszülői) segítséget, amelyet annak idején ők kaptak.

A társadalmi tőke termelődését ebben az esetben a kapcsolatok, barátságok kialakulásában látjuk, amely – mivel a segítőmunka elején egymás számára idegen emberek együttműködését jelenti – a bizalom és kooperáció erősödését jelenti. A gyakorlatban sokszor térben egymás mellett élő emberek között alakulnak ki horizontális kapcsolatok, amelyek egyúttal fokozzák a társadalmi kohéziót. A szervezetben tevékenykedők és a segítséget kérők azonban egy adott szituációban nyilván nem egy szimbolikus jószág „termelését” próbálják meg előmozdítani, hanem sokkal inkább valamilyen konkrét életállapotbeli szükségletet igyekeznek közösen kielégíteni.

A célkitűzés, amit az Otthon Segítünk Szolgálat munkája során követ – vagyis hogy kritikus élethelyzetben lévők számára odafigyelést biztosítanak – más lelki segítséget

³⁹ Vö.: http://www.otthonsegitunk.hu/download/File/OSA_10ev_teljes.pdf

⁴⁰ http://otthonsegitunk.hu/aloldal.php?menupont_id=1&almenupont_id=1

végző szervezetek munkájában is visszaköszön. Ilyen például a Kék-Vonal⁴¹, amely nehéz élethelyzetben lévő tinédzsereknek kínál lehetőséget arra, hogy problémáikról telefonon beszélhessenek. Noha ebben az esetben is fontos a bizalom ápolása és elmélyítése, de a megvalósulás a telefonos kapcsolattartás miatt valamivel áttételesebb, mint az Otthon Segítünk Szolgálat esetében.

6.4 A CSR és a társadalmi tőke termelése

A társadalmi tőke termelése lehet nem szándékolt következménye a cégek társadalmi felelősségvállalás keretében (*corporate social responsibility*: CSR) végzett munkájának. Ebben az esetben olyan jellegű tevékenységekre gondolunk, amelyeket a cégek a társadalom szélesebb rétegének érdekében végeznek, és eközben elsősorban nem a saját profitjuk maximalizálást tartják szem előtt. A CSR kritikusai szerint azonban (Friedman, 1970) a cégek társadalmi felelősségvállalása elsősorban abban van, hogy a dolgozóikról gondoskodjanak – ez pedig akkor valósítható meg, ha az adott ország társadalmi és etikai szabályainak betartásával a lehető legtöbb profitot termelik. A vállalat vezetőjének, teszi hozzá Friedman, magánemberként mindig lehetősége van társadalmi vagy filantróp célok érdekében tevékenykedni, de csak addig méltányolható, ameddig azt a saját pénzből és idejéből teszi, nem pedig a cégben dolgozó alkalmazottak forrásait használja ki.

Friedman kritikája helytálló abban az értelemben, hogy nehéz racionális indokot találni arra, hogy a cégek miért vállalnának társadalmi felelősséget? Például, miért kampányolnak az energiatakarékosság mellett energiaszolgáltató cégek, holott számukra éppen az a nyereséges, ha a lakosság minél több energiát használ? A kérdésekre nincsenek egyértelmű válaszok, egy azonban mindenképpen biztos: a vállalatok CSR tevékenysége nagyon sok esetben reklám, és ezen belüli is öndefiníciós és önkép-építő célokat szolgál. Ebből azonban nem következik egyértelműen a CSR elutasítása és az sem, hogy magát a tevékenységet ne lehetne olyan célra használni, amely segít a társadalmi tőke termelésében. A következőkben egy konkrét példán mutatjuk meg, hogy egy vállalat számára előnyös cél – egyébként ez egy piacon megvásárolható szolgáltatás is – a csapat-építés, miként vezetett a társadalmi tőke (kooperációs és a hátrányos helyzet leküzdése) növekedéséhez.

---

⁴¹ <http://www.kek-vonal.hu/index.php/hu/szolgaltatasok/lelkisegely-vonal>

A Prezi.com nevű magyar szoftvercég csapatépítő tréningjeik helyszínéül a Bag községben található romatelepet választotta. Ennek oka, hogy a cégnél a klasszikus értelemben vett csapatépítés nem működik. Egy olyan helyzet azonban, amely során egy konkrét cél megvalósítása érdekében kell a cég tagjainak együttműködniük, praktikusán sokkal jobban összekovácsolja a csapatot.⁴² A konkrét csapatépítési feladat megvalósítása mellett egy ilyen alkalom azt is képes megmutatni, hogy egy cég ténylegesen elkötelezett bizonyos értékek és elvek mellett. Olyan elvek mellett, amelyeket a cég önmagáról hirdet, de amelyek egyúttal hozzájárulnak egy igazságosabb társadalmi helyzet megteremtéséhez is.⁴³ A célok érdekében a Prezi.com 5 millió forinttal és 120, saját dolgozóiból álló önkéntes csapattal támogatta a BAGázs Közhasznú Egyesületet (amely szervezet a bagi cigány közösség életkörülményeinek és szociális helyzetének javításával foglalkozik). A 2013. január 10–11-én megrendezett kétnapos projekt keretében a cég dolgozói szigetelték a cigánytelepen álló házakat (ajtókat és ablakokat cseréltek), a házak köré kerítéseket húztak, íróasztalokat készítettek, illetve kialakítottak egy közösségi teret. A projektben a Prezi.com önkéntesein kívül a BAGázs önkéntesei és helyi lakosok is részt vettek.⁴⁴ A munkát csapatokban végezték, ahol a helyi cigány lakosság együtt dolgozott a prezis (magyar, amerikai vagy koreai) alkalmazottakkal úgy, hogy közben tolmácsok vagy a jelbeszéd volt a segítségükre.

A Prezi.com által Bagon végzett segítőmunkát tehát először a vállalat számára stratégiaileg is fontos csapatépítés hívta elő. Ez kapcsolódott össze egyfajta vállalati önkép fejlesztésével. A projekt a Prezi.com számára feltételezhetően üzletileg is sikeres, az eseményt például jelentős sajtóvisszhang kísérte, ami az emberek figyelmét óhatatlanul is a cégre irányította. Emellett azonban két – egymással általában keveset érintkező és kommunikáló – világ működött együtt egy közös cél érdekében. Ez pedig mindenképpen a társadalmi tőke növekedését jelentette akkor is, ha feltehetőleg nem ez volt a projekt elsődlegesen szándékolt célja.

---

⁴² <http://www.bagazs.org/hu/projektek/oesszefogas-bagon-a-prezi-com-tamogatasaval/video-beszamolo>, a videó 3:04 részétől nyilatkozik Pécsi Júlia.

⁴³ http://www.youtube.com/watch?v=oE_21R9YWiM, a videó 6:38 részétől nyilatkozik Árvai Péter, a Prezi.com vezetője.

⁴⁴ www.bagazs.org/hu/projektek/oesszefogas-bagon-a-prezi-com-tamogatasaval

6.5 Hogyan termelődik nem szándékolt módon a társadalmi tőke?

Az előbbi alfejezetekben négy különböző intézményhez kapcsolódóan mutattunk be példaként olyan szervezeteket, amelyek az adott intézmény keretein belül tevékenykedve egy meghatározott tevékenység végzésével társadalmi tőkét is termelnek, munkájuk nem szándékolt következményeként. A 6-1. táblázatban összefoglaljuk a legfontosabb megállapításokat.

A család esetében a nevelési elvek és módszerek alkalmazása jelenti azt a tevékenységet, amely kiválthatja a társadalmi tőke termelődését, vagyis amely során a gyerekek viselkedését alakítani lehetséges, ilyen például a bizalom az együttműködés vagy a normakövetés területén. A nevelés hatékonyságát ugyanakkor a szülő-gyerek kapcsolat garantálja. A család esetében nem említünk konkrét példát, mert az nyilván csak egy adott családban alkalmazott, adott nevelési minta lehetne, amelynek bemutatása elkerülhetetlenül szubjektív, ráadásul könnyen hozzáférhető információk sem állnak rendelkezésre. Arról viszont volt szó, hogy léteznek olyan szervezetek, amelyek képesek alakítani a szülő-gyerek kapcsolatot; ezeknek a szervezeteknek és csoportoknak a tevékenysége értelemszerűen már nem a család (hanem például az önkéntes szervezetek) intézménye alá sorolhatók be.

Az egyházak esetében az általuk végzett társadalmi szolgálat az, amely hozzá tud járulni a társadalmi tőke gyarapodásához. Az egyházak ilyen jellegű tevékenysége az egyházak társadalmi tanításából vezethető le, magát a konkrét tevékenységet végző egyének motivációi azonban feltehetőleg a vallás iránti elkötelezettségükből adódik. A bemutatott példában a cigány gyerekek szociális hátrányainak mérséklése az, ami konkrét értelemben a társadalmi tőke termelődését jelenti, mégpedig a társadalmi kohézió előmozdítása révén.

Az önkéntes szervezetek tevékenységükkel szintén reagálnak bizonyos társadalmi problémákra, s így előmozdíthatják a társadalmi tőke növekedését. Az önkéntes szervezetekben dolgozókat egyfajta társadalmi szolidaritás motiválja. A példaként bemutatott szervezet tevékenységében a segítő és segítséget kérő között kialakult személyes kapcsolatok vezetnek a társadalmi tőke gyarapodásához, amennyiben ezek a kapcsolatok pozitív tapasztalatokat jelentenek a másokba vetett bizalomról és az együttműködésről.

A vállalatok társadalmi felelősségvállalása keretében zajló tevékenységek gyakran

szintén valamilyen társadalmi jellegű probléma megoldására tett kísérletek. Maga a tevékenység a vállalatok részéről általában mint társadalmi felelősségvállalás van kommunikálva, ugyanakkor a tevékenységek mögött sok esetben üzleti érdek is húzódhat (pl. a cég filozófiájának reklámozása értelmében). A bemutatott példában a társadalmi tőke növekedését az jelentette, hogy a vállalat munkatársai és a helyi cigány lakosság együttműködtek egy olyan cél érdekében, amely csökkentette a cigánytelepen élők nagyon rossz szociális körülményeit.

6-1. táblázat: A társadalmi tőke nem szándékolt fejlesztését végző intézmények és példák összefoglalása

	Család	Egyház	Önkéntes szervezetek	Vállalatok
Milyen tevékenységekhez kapcsolódik a társadalmi tőke termelődése?	Szülői nevelés	Egyházi közösségek által végzett társadalmi szolgálat	Önkéntes szervezetek által végzett tevékenységek, társadalmi szolgálat	CSR – vállalatok társadalmi felelősségvállalása
Az adott intézmény milyen jellemzőjéből következik ennek a tevékenységnek az alkalmazása?	Nevelési elvek és módszerek alkalmazása	Az egyház társadalmi tanítása	Az önkéntes szervezetek társadalmi problémák iránt érzékeny emberek számára szervez tevékenységeket	A CSR hozzájárul a vállalat önképének kommunikálásához
Milyen mechanizmusok működtetik egyéni szinten azokat a cselekvéseket, amelyek hozzájárulnak a társadalmi tőke növekedéséhez?	Szülő-gyerek kapcsolat	Vallási elköteleződés	Szolidaritás	Szolidaritás
A példának hozott szervezet neve	Nincs bemutatva konkrét szervezet	A harmadik Világ Szegényeinek Szolgái	Otthon Segítünk Szolgálat	Prezi.com
Az adott példában mi okozza a társadalmi tőke termelődését?	Nincs bemutatva konkrét szervezet	A cigány gyerekek szociális hátrányának kompenzálása	A segítő kapcsolatból fakadó megerősítés	Két egymással nem érintkező világ együttműködése

Mivel a fejezetben felsorolt intézmények (és a konkrét szervezetek) nem a főtevékenységükhöz kapcsolódóan „termelnek” társadalmi tőkét, ezért kormányzati oldalról minden olyan beavatkozás kimenetele kétes lehet, amely ezen szervezetek

társadalmi tőke-termelését akarja befolyásolni. A hozott példákban a társadalmi tőke gyarapodása azonban minden esetben az intézményekben és szervezetekben részt vevő konkrét emberek motivációinak függvénye, kormányzati oldalról sokkal inkább tartjuk fontosnak ezeknek a motivációknak a megerősítését és támogatását.

7 Irányított szakértői beszélgetések

Az irányított szakértői beszélgetések lényege az, hogy a társadalmi tőke fejlesztését végző ágensek és szakemberek tapasztalatait szervezett formában begyűjthessük. Ebben a műfajban három különböző típusú beszélgetést folytattunk.

Először olyan vállalat- illetve projektvezetőket hívtunk meg, akik munkájuk során hozzájárulnak a társadalmi tőke fejlődéséhez, vagyis a társadalmi kohézió fokozódásához, a bizalom és együttműködési készség elmélyüléséhez, illetve a korrupció csökkenéséhez. Szándékunk által vezérelve szerveztük meg 2013. április 17-én azt a szakértői beszélgetést, amelynek keretében Léderer Sándorral, a K-Monitor vezetőjével; Péterfi Ferencsel, a Közösségfejlesztők Egyesületének elnökével; Gasztonyi Mártonnal, az Autónia Alapítvány munkatársával; Molnár Györggyel, a Kiútprogram igazgatóságának tagjával és Jakab Áronnal, a fruit of care® ügyvezetőjével beszélgettünk.

Egy másik szakértői beszélgetés keretében, 2013. április 24-én iskolai integrációs programok vezetőivel ültünk egy asztalhoz. Eredeti koncepciónk szerint az oktatás teljes spektrumát (az óvodától az egyetemig) képviselte volna egy-egy intézmény. A meghívottak egy része azonban sajnos az utolsó pillanatban visszamondta a találkozót. A beszélgetés résztvevői így Borsos Csilla, a Kerepesen működő Mosolyvár Gyerekház vezetője; Andóné Nagy Katalin, a Kincskereső Iskola vezetője és Lipták Erika, a Rogers Személyközpontú Óvoda és Általános Iskola megbízott igazgatója voltak.

Végül szakértői interjúkat készítettük olyan szakemberekkel, akik valamilyen szinten városrehabilitációs munkát végeztek. A városrehabilitáció során ugyanis a város infrastrukturális rehabilitációja mellett a társadalmi tőke fejlesztésének lényeges eleme a szomszédsági kapcsolatok erősítése, ami már önmagában is egyfajta integráló munka, ezért része a társadalmi tőke gyarapítását kitűző programoknak. A tanulmányban bemutatott más programokkal ellentétben azonban a városrehabilitáció esetében nagyobb hangsúly kerül a közösségfejlesztésre, és ebből a szempontból az ilyen projektek közelebb állnak a társadalmi tőke fejlesztésének hagyományosabb értelmezéséhez.

Ennek a fejezetnek a célja olyan információk összegyűjtése, amelyek rendezett vagy publikált formában nem jelentek meg sehol, és lényegében a programot végzők személyes tapasztalataiból származnak. Az információk begyűjtésének és rendezésének is ez az értelme, vagyis hogy az adott programokhoz kapcsolódó információkat egy kicsit

közelebről, a programokat végzők szemszögéből nézve vizsgáljuk meg.

7.1 Irányított szakértői beszélgetés civil szervezetek képviselőivel

A civil szervezetek képviselőiből szervezett irányított szakértői megbeszélés során a résztvevőkkel a saját szervezetükből kiindulva beszéltünk arról, hogy milyen igény hozta létre a szervezetet, milyen intézményi környezettel szembesülnek, milyen siker-/kudarcélmények voltak meghatározóak számukra, hogyan látják saját projektjük fenntarthatóságát, illetve azt, hogy hogyan járulnak hozzá a társadalmi tőke fejlődéséhez. A beszélgetés menetének teljes vezérfonala megtalálható a **Mellékletben**. A résztvevők jellemzően olyan szervezetektől érkeztek, amelyek a foglalkoztatáson, munkahelyteremtésen keresztül próbálták meg a társadalmi integrációt előmozdítani. A társadalmi tőke fejlesztése szempontjából számunkra a beszélgetés következő elemei voltak gondolatébresztőek.

Molnár György a Kiútprogram képviselőjében arról beszélt, hogy a programok fenntarthatóságát nem elsősorban azok anyagi megtérülése értelmében kell értékelni:

Azzal maximálisan egyetértek, hogy ami az ilyen – mindannyian munkaerő-piaci programokban dolgozunk – vállalkozásnak fenntarthatónak kell lennie. A létrehozott terméknek eladhatónak kell lennie. Viszont abban az értelemben a fenntarthatóságot, hogy ez egy önfenntartó történet legyen, igazából kizártnak tartom. Mondjuk a mi konkrét esetünkben, hogy hátrányos helyzetű kistérségekben dolgozunk romákkal ez egy elképesztő mértékben tőkehiányos terület, tehát anélkül, hogy tőkét vinnénk be a rendszerbe, nem lehet semmit se csinálni, és ez a tőke piaci értelemben rövid távon nem fog megtérülni – ebben az értelemben nem fenntartható. Fenntarthatóak kell, hogy legyenek a létrehozott vállalkozások maguk, de az a tevékenység, ami tőkét juttat a rendszerbe, az nem lehet önfenntartó, azt kívülről kell behozni, mind a fizikai tőkét, mind a társadalmi tőkét tekintve, ami szintén nem olcsó dolog. Azt gondolom, hogy a fenntarthatóság az egy bizonyos fokig félrevivő kifejezés, én kifejezetten károsnak gondolom ezt a fajta szóhasználatot.

A piaci fenntarthatóság érdekében tett tőkebevonás bizonyos esetekben meg is béníthat egy szervezetet, legalábbis abban az értelemben, hogy túlzottan kiszolgáltatottá teszi azt a külső forrásoknak. Jakab Áron, a fruit of care® ügyvezetője ezt megítélésünk szerint

nagyon találóan foglalta össze:

Amit én nagy problémának látok (...) igazából az, hogy (...) nagyon nehéz ezt a másfajta utat, ami ugyan fenntartható vagy egy pozitívabb társadalomképet jelent (...) Magyarországra behozni. Csak hogy értsétek, ha én elkezdek dolgozni valakivel, hogy piacképes termékeket állítson elő vagy figyeljen arra, hogy a fogyatékosok minőségi munkát tudnak eladni, előállítani, amit el tudunk adni vállalkozásoknak vagy magánszemélyeknek, az ő gondolkozásában, az a kicsi pénz, ami bejön ebből, és az az óriási pénz, ami bejön egy uniós pályázatból vagy bejön az államtól, az neki egy problémát jelent. Mert ugyan nem fenntartható az, hogy az állam finanszírozza, és nagyon bizonytalan az uniós forrás, mégis valahogy a mai állapotban, roved távon aránytalanul (...) nehezebb lenne neki átállni egy másfajta gondolkodásmódra, amire sem az állami, sem az uniós forrás esetén nincs szüksége.

Részben a fenntarthatósággal kapcsolatban elmondottakból következik, hogy a programok társadalmi értelemben vett sikeressége valamelyest elválik a programok főtevékenységének sikerességétől. Aranyosi Imre, a Napra Forgó Közhasznú Kft ügyvezető igazgatója (akik megváltozott munkaképességű emberek foglalkoztatásáért tevékenykednek) például úgy látja:

Nyilván az a cél, hogy megváltozott munkaerő-képességű kerüljön a rendszerbe – mondjuk ez a cél és a felsővezetői akarat. [...] Hiába van felsővezetői akarat, alsóbb szinten simán el tudják lehetetleníteni a projektet. Meggyőzik a döntéshozókat, hogy ezekkel az emberekkel ők nem tudnak együttműködni stb. A munkánk során interjúzunk és beszélgetünk a folyamatban résztvevőkkel, ha akarják, ha nem – és ez abszolút latens mód. Az érzékenyítés megtörténik. [...] Nem ez volt a fő cél, de mégis ő érzékenyebb lett, befogadóbb lett, és lehet, hogy amikor odaküldünk kollégát, akkor már tudja, hogy miről van szó. És egyébként a magánéletben – bármilyen más területen is ezt fogja tudni kamatoztatni. Nyilván [ilyenkor] a fő cél [is] megvalósul, és az is hatékonyabban.

Vagy ahogyan Molnár György fogalmazott:

Az igazán nagy siker az (...), amikor olyan függetlenül létező gazdasági hálózatba sikerül beintegrálni a partnereinket, ahol ennek a hálózatnak a meghatározó

személyisége korábban azt mondta, hogy (...) soha nem dolgozott még cigányokkal, és nem is akar. Megint egy bizalomhiány az, amit sikerül ilyenkor áthidalni, vagy az ismerethiányt. Ez egy nagyon nagy siker, amikor a normál folyamatokba – normál gazdasági folyamatokba be lehet integrálni. A másik, ami ilyen szempontból nagyon fontos – most egy picikét vulgárisan fogalmazok (...) –, hogy hát ismerőseink[től], barátainktól kezdve, a helyi polgármesterekig, jegyzőig vagy szociális iroda vezetőig mindenki azt mondta, hogy hát „ti, vagy maguk elmebeteg, csak nem gondolják, hogy [ha] szegény cigányoknak pénzt adnak, vissza fogják fizetni”? És amikor ez a dolog működött, ennek egy egészen elképesztő mértékű szemléletformáló hatása van. [...] Sok visszajelzést kaptunk ebben a vonatkozásban: „sose gondoltuk volna”, „nahát”, „jaj, de érdekes”, és (...) ez hat a környezet befogadóképességére. Mondjuk, amikor egy polgármester, aki először nem akart együttműködni, majd egy év múlva már ő tesz együttműködési javaslatot, ugye, ezek nagyon fontos dolgok. Az egész folyamat lényegének ezt tartom egyébként, hogy különböző, addig semmilyen kommunikációban vagy semmilyen tényleges kétirányú kommunikációban nem lévő társadalmi csoportok között jöjjön létre valamilyen kapcsolat. Végül is ennek az egész folyamatnak szerintem ez volna a lényege.

Léderer Sándor, a K-Monitor vezetője, ugyanakkor általánosabb, nagyobb társadalmi változás esetében érezné, hogy a befektetett munkájuknak megvolt a sikere. Léderer ezzel kapcsolatban hívta fel a figyelmet a magunk körül észlelt korrupciós ügyletek bejelentésének fontosságára és arra a szemléletváltásra, ami ezeket a bejelentéseket elválasztja a közhiedelemben lévő „besúgó szereptől”.

Magyarországon az emberek, akik egyénileg fel akarnak lépni a korrupció ellen a munkahelyükön – és nem is kell korrupciónak lennie, hanem valami olyan rendellenességet vagy szabálytalanságot tapasztalnak, ami ellen fel akarnak lépni, és mondjuk, úgy érzik, hogy ezt kockázatos lenne megtenni, mert ezért őket valamilyen retorzió érheti – hogy ezeknek hogy lehetne segíteni? Hogy lehetne őket arra biztatni, hogy ha egy ilyet tudnak, akkor ezt ne tartsák magukban, pláne ha ez őket zavarja, hanem hogy valahogy mondják ki? Nyilván ennek meg kell teremteni egyfelől a jogszabályi hátterét, (...) Magyarországon nincs ilyen védelem, tehát senki nem számíthat arra, hogy ilyen helyzetben bárki segít neki. Ez az egyik, és ezen a vonalon

aktívak vagyunk. A másik az [egyfajta] tudatformálás, mert Magyarországon azért még nagyon nagy idegenkedés van ettől. Azt hiszem nagyon-nagyon sokaknak – és ezzel kapcsolatban kutatásban is részt vettünk – ez inkább egy ilyen spiclikedés, mintsem az, hogy felderíteni valamit. Tehát nem a jó vagy a pozitív hatását látják ennek, hanem azt, hogy akkor én ilyen besúgóvá válok. [...] Ez a nehezebb.

A programok közvetlen sikerességét, de hosszabb távú társadalmi hatását is nagymértékben hátráltatják az intézményi feltételek. Aranyosi Imre ezt a következő példával szemléltetve fogalmazta meg:

Pályázat, 1000 oldal – aki már írt pályázatot az tudja, meg aki elszámolt, az is tudja – indikátorokat kérnek számon, a szakmaiság az úgy nyolcad rangú, valóban azt keresik, hogy ki hol lop, csal meg hazudik, meg nem tudom én. [...] Náluk a foglalkoztatási projektekről van szó, és ezek több 10 milliós vagy akár 100 milliós projektek is lehetnek – ezek nagy számnak tűnnek, de ezek átfolyó tételek: a célcsoporttagok bére, támogatása, OKJ-s képzése, tehát minden a célcsoporttagok érdekében van elkölve. És a projekt lezárása után derült ki, ilyen 2-3 hónappal, nyilvánvalóan, amikor már kifizettünk mindent, kiderült, hogy nem tudom, a 25 célcsoport tagból háromnál vagy kettőnél rosszul értelmezték anno a kollégák a bevonásnak az indikátorait. Amiket szerintem még a kiíró sem értelmezett anno, mert nem tudta, de utóbb már nyilván ezt korigálta, és bizony vissza kellett fizetnünk nem kevés pénzt, annak ellenére, hogy dokumentálható módon, szakmailag érvelve nem mi loptuk el. Nem elköltöttük, nem autót vettünk belőle, hanem a célcsoportra [költöttük], magyarul az esélyét növeltük azoknak az embereknek.

A kerekasztalon elhangzott véleményeket visszahallgatva az a benyomásunk keletkezett, hogy nem is magának a konkrét programoknak van hatása a társadalmi tőke termelődése szempontjából, hanem az egymás után sorozatban végzett programok együttesen fejtik ki hatásukat. Ahogyan Péterfi Ferenc fogalmaz:

Egy utolsó szílat hadd mondjak. Említettem egy félmondatban a szociális városrehabilitációt, ahol a lakossági részvétel nagyon fontos tervezési szempont. Itt nagyon hosszú ideig (...) az volt a szokás, hogy ha el is indul Magyarországon szociális városrehabilitáció, az EU megszabja, hogy a rendelkezésre álló összegnek

– amik azért milliárdosak – 8 vagy 10%-át soft, tehát társadalomélénkítő programokra kell fordítani, és ezeket általában elkummantották a szereplők. [...] Ez nem azt jelenti, hogy lenyúlták, (...) de nem a mozgósításra, nem az új produktumokra fordították. És megjelent egy változás ebben, egyre több helyen látszik, hogy (...) lehet máshogy is csinálni.

A beszélgetésnek meglátásunk szerint volt egy olyan kicsengése is, hogy az állam a legjobban akkor teszi, ha kivonul a társadalmi tőke közvetlen fejlesztéséből. Jakab Áron ezt a következőképpen fogalmazta meg:

Én alapvetően a minél kisebb államban hiszek, (...) szerintem az állam nem ért egy csomó dologhoz és igazából amiben ott van, az szerintem rosszabb lesz tőle, mint előtte volt. [...] Civilek azért lobbiznak állandóan az államnál, hogy több és több pénzt adjon, nagyon sokszor szerintem gyenge programokra, (...) mint állampolgárok és civilek rá vagyunk fókuszálva, hogy az állam mit finanszíroz, mit kell megcsinálni. Én sokkal inkább hinnék egy olyanban [államban], ami tényleg egyrészt közmegegyezésre törekszik (...) és hagyja azokat a jó dolgokat élni, amik vannak, és ő meg egy kicsit visszavonul. Ami úgyse fog megtörténni, csak gondoltam elmondom ebben a körben.

A résztvevők az állam szerepét egyértelműen a kontextusok megteremtésében látták. Mivel a társadalmi célok megfoghatatlanok, a hozzájuk vezető utak pedig legalábbis nem előre kitaposottak, ezért a civil szektor részéről állandó munkálkodást igényel az adott cél elérése. Péterfi Ferenc szerint:

Olyan ez, mint a sajtószabadság. Lehet, hogy azt tegnap kivívták az emberek, de az nem örökké tart, azt minden nap újra ki kell vívni. Ezekbe a közösségi részvételi viszonyokba állandóan beinvestálni kell, nem úgy van, hogy egyszer létrehozták, és akkor az utána fennmarad és fenntartható. Ehhez a jó példák és a szocializációs folyamatok nagyon fontosak lennének. Akkor ha van megfelelő új és új felhasználás, akkor az fogadókészségre tud találni. Ezekben az ügyekben állandó társadalmi beinvestálásra van szükség, amiben egy kicsit az államnak is van szerepe, meg mindenféle más szereplőnek.

A beszélgetés során az a – tanulmányunk korábbi részében említett – gondolati szál is

felbukkant, hogy az államnak mint központi hatalomnak igazából nem érdeke semmiféle decentralizáció, mert az végső soron a saját erejét ássa alá. Az állam ezért nagyon sok esetben burkoltan vagy nyíltan, de arra törekszik, hogy a civil kezdeményezéseket kisajátítsa, a civil szervezeteket pedig önmagához láncolja. Molnár György ezt a következőképpen fogalmazta meg:

...nekem nagyon úgy tűnik, hogy a bizonyos nyilvánossági szint felett lévő civil kezdeményezéseket, azokat az állam csak akkor szereti, hogyha valamilyen módon ez hozzá kötődik. Tehát, hogy teljesen független civilek azok elég idegesítőek tudnak lenni márhogya az egyes állami ágensek számára.

7.2 Irányított szakértői beszélgetés oktatási intézmények képviselőivel

Az oktatási intézmények vezetőivel a pedagógiai programjuk kapcsán beszélünk arról, hogy miért látják fontosnak az általuk képviselt nevelési irányt, az általuk végzett pedagógiai munka milyen sikerekkel és kudarccal jár, illetve mi az intézményi környezet hatása az általuk képviselt nevelési irány megvalósítása esetében. A beszélgetés menetének teljes vezérfonala megtalálható a **Mellékletben**. A meghívott oktatási intézmények valamiféleképpen integrált oktatást végeznek. Ez együtt jár bizonyos pedagógiai módszerek alkalmazásával. A nevelés eredményei azonban általában nem valamilyen egzaktul mérhető jellemzőből olvashatók ki, hanem apró, viselkedésbeli változások megindulásából. Borsos Csilla, a Mosolyvár Gyerekház vezetője mondja:

Apróságok, amiket elmondtam: ő [a Gyerekház programjait látogató diák] tudja azt, hogy tízóraik előtt vagy ebéd előtt elmegyek kezét mosni, ő tudja azt, hogy lehúrom a WC-t magam után, azt, hogy hozom az abroszt és megterítek, maszatos kézzel-szájjal nem kezdek el játszani. Ezek ilyen nagyon apró dolgok, és pont azért, mert ilyen apró dolgok, gondolom úgy, hogy ennek nagyon hosszú kifutási idő kell. De én például sikernek élem meg azt is, amikor ballagok hazafele, és jönnek ezek a családok szembe, és ezek a gyerekek rám köszönnek, messziről kiabálnak. Sokszor – nem tudom, ti mennyire tapasztaljátok – de sokszor [az] utcán a gyerekek zavarban vannak, nem tudják, hogy köszönjek, ne köszönjek, inkább nem veszem észre. Akik hozzánk bejártak, azok odaszaladnak, esetleg még meg is ölelnek, de hogy ránk köszönnek. Szerintem ezek nagy eredmények, legalábbis én úgy érzem.

Lipták Erika, a Rogers Személyközpontú Óvoda és Általános Iskola vezetője a következő példát hozta a találkozóra:

Amikor volt nálunk egy mozgáskorlátozott kisfiú, aki kifejezetten a kés-villával is nagyon nehezen evett, akkor már ötödik-hatodik osztályban természetes volt, hogy a mellette ülő felvágja a rántott husiját vagy a szelet husiját, merthogy neki ez tényleg nehézség volt. Most nagyothalló kislányunk van, természetes, hogy a többiek felé fordulva beszélnek, elfogadják, hogy ha a Csengével kommunikálni akarnak, akkor bizony szembe kell fordulniuk, hogy ha azt szeretnék, hogy a Csenge pontosan értse, mert ő, ugye, többségében azért inkább szájról olvas. [...] Ez egy folyamatos és nagyon hosszú munka, és azt gondolom, hogy nem zárul le 12 évesen. Jobb állapotba vagy igényesebb állapotba tudjuk hozni a gyerekeket, de természetesen ha ez a gimnáziumban és a felnőtt életükben nem folytatódik, akkor mi csak egy picike morzsát – nem, azért optimistább vagyok: az egyharmadból egyharmadot hozzátettünk, hogy a világ így élhetőbb, hogyha ezeket követik.

Éppen azért, mert ezek a szervezetek különböző társadalmi helyzetű embereket hoznak össze, a különböző társadalmi világokat áthidaló kapcsolatok azok, amelyek egyrészt a programok nem szándékolt mellékhatását adják, másrészt pedig a kapcsolatok hozzájárulnak a diákok társadalmi tőkéjének gyarapodásához. Borsos Csilla például a Gyermekházak egymástól távoli társadalmi világok közelítése kapcsán így szól:

Van például egy törzsvendégünk, ők szinte minden nap ott vannak, kifejezetten jómódú család. [...] Legelső alkalommal, mert mikor bejönnek, akkor mi azért elmondjuk, hogy (...) ne lepődjön meg, hogyha bejön egy másmilyen család, akik esetleg koszosak, szaguk van stb. És ők azt kérdezték – az anyuka –, hogy „De mi azért bejöhetünk meg járhatunk?”. Én erre azt mondtam, hogy hogyne, mi kifejezetten örülünk neki, ha ők járnak, mert hogy van egy pozitív minta. Ők is akkor példát mutatnak, adnak.

A másik, itt nem egy cigány család volt, de kifejezetten halmozottan hátrányos helyzetű család és egy másik család, akik azóta már Németországban dolgoznak, ők meg abszolút a másik pólus anyagilag. És annyira összebarátkoztak, hogy a jómódú anyuka még gyerekülést is vett az autójába, hogy néha el tudja magával vinni ezt a másik anyukát meg a kislányát, ha ők elmennek Gödöllőre játszótérre vagy vásárolni. És rendszeresen hordta magával. (...) mikor itthon volt ez a család Németországból, egyrészt hozzánk is belátogattak egy napra, de hogy őket is meghívták magukhoz vendégségbe. Tehát hogy alakulnak olyan kapcsolatok, akivel esetleg nem állna szóba, elmenne mellette. De ott leülnek, megismerik egymást, és segítséget nyújtanak egymásnak.

A különböző társadalmi világok összekapcsolása ugyanakkor az oktatási programban részt vevő tanulók személyes kompetenciájába is beépül, ezzel gyarapítva a diákok társadalmi tőkéjét, amely azonban egy konkrét szituációban a diákok előnyére és hátrányára is válhatott. Lipták Erika ezt a következő példákkal világította meg:

Eszembe jutott az egyik saját tanítványom, aki 6 évig járt hozzánk, és aztán egy 6 osztályos gimnáziumba ment el. Borzasztó sok probléma volt vele, ő eljutott addig, hogy a tantestület azon gondolkozott, hogy elküldi az iskolából, mert olyan konfliktusokat és veszekedésszerű helyzeteket okozott, ami már nem volt elfogadható a mi iskolánkban. Amikor őt felvették a középiskolába, akkor nagyon örültem. Ő egyébként egy nagyon okos gyerek volt. [...]. Ami visszajelzést kaptunk, és ez általában jellemző, de erre a gyerekre nagyon konkrétan igaz volt, hogy ugyan ott se tanult sokkal jobban, mint nálunk tanult, viszont az osztálynak egy olyan közösségi összefogója és egy olyan motorja lett, és egy olyan kommunikációs kapocs a pedagógusok és az osztály között, ami miatt az az osztály valahogy nagyon jól sikerült abban az iskolában. [...] Aztán eszembe jutott egy másik gyerek, akinek pont ebből inkább gondjai adódtak. Ő egy szintén 6 osztályos gimnáziumba ment el, ugyanebbe az osztályba egyébként érdekes módon ugyanebbe az osztályba járt. Ő nagyon jól teljesített végig, és nagyon szép útja volt, és elment egy másik iskolába, egy középiskolába, egy nyelvtagozatos gimnáziumba, ahol – ez az ő elmesélése – először őt hülyének nézték, azt mondták, hogy nem normális, miket beszél itt? Két gyerek összeveszett, illetve öbelé belekötöttek, amire aztán nem az ott megszokott módon reagált, hanem azt mondta, hogy „Figyelj, mi bajod van velem? Beszéljük már meg!”. Nézték rá, hogy „Mi van?”, „Mit akarsz te erről beszélni? Mindjárt behúzik egyet!”, és addig-addig alakult a dolog, míg egyszer csak kiderült, hogy van ennek lehetősége, hogy megbeszéljék, hogy ja, ez egy félreértés volt. De ő fél évig küzdött ezzel, hogy el tudják tőle ezt fogadni, hogy ő nem fog visszautni, hanem megpróbálja valahogy máshogy megoldani.

A beszélgetésnek volt egy olyan végkicsengése, hogy az, ami ezekben a programokban történik, az végső soron minden diáknak járna. A munka világa felől jövő elvárások ugyanis egyre inkább egy önmagát ismerő, jó problémamegoldó és kapcsolati rendszerrel rendelkező embert várnak el. A programoknak végső soron akkor lenne sikerük, ha ezek a próbálkozások nem egy-egy iskolában szórványosan működő kezdeményezések volnának, hanem minden diáknak lehetősége lenne ilyen iskolai nevelést kapnia. Andóné Nagy Katalin megítélésünk szerint nagyon jól utalt erre, amikor azt mondta:

Én úgy gondolkodom, hogy ami nálunk történik, az járna ma Magyarországon és a világon minden gyereknek. Tehát innentől nagyon nehéz azt mondani, hogy miben kap pluszt, mert azt gondolom, hogy ezt kéne megkapnia minden gyereknek. Hogyan szólok máshoz, hogyan látom meg benne a jót, hogyan tudom úgy kommunikálni, hogy engem megbántott, hogy lehetőleg abban egy kompromisszumos, előremutató megoldás szülessen, hogy legyen igényem magamat úgy látni, amilyenek látnak a többiek, és lehetőleg ne csak azt lássam, amit én szeretnék magamról látni. De ezek alapvető értékek, innentől nem tudom azt mondani, hogy mi többet vagy mást adunk.

7.3 A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban

A városrehabilitáció során egyre inkább terjed az a gondolat, hogy egy leszakadó városrészen belül nem csak a lakóingatlanok infrastrukturális fejlesztése szükséges, hanem a lakóközösségek és szomszédsági hálók fejlesztése és ápolása is. Abban az esetben ugyanis, ha csupán a leromlott épületek felújítása vagy újraépítése valósul meg, akkor az gyakran maga után vonhatja a környék lakosságának teljes kicserélődését. Az ilyen rehabilitáció – bár tünetileg kezeli a leszakadó városrész problémáját – nem oldja meg a slumosodást, hiszen a környéken élő hátrányos helyzetű lakosság csak más városrészekbe költözik, így a kiindulási probléma lényegében újratermelődik.

Budapesten mintaértékű városrehabilitációs projekt folyik a Magdolna Negyed Program (MNP) keretében.⁴⁵ A program több hullámban, teljes egészében 2020-ig tartó, városrehabilitációs célú intézkedések sorozata. A projektet Budapest Főváros Önkormányzata támogatja és a Rév8 Józsefvárosi Rehabilitációs és Városfejlesztési Zrt. kivitelezi. A program itt közölt összefoglalása a *dr. Füzér Katalinnal*⁴⁶ készült szakértői *beszélgetés* alapján, az ő jegyzeteinek felhasználásával készült.

Az összefoglalóban a program első hullámának eredményeit a társadalmi tőke különböző értelmezési típusai alapján mutatjuk be. Már itt fontos megjegyezni, hogy a program elsősorban az áthidaló (bridging) és az összekapcsoló (linking) típusú társadalmi tőke fejlesztését tűzte ki, nem pedig a megkötő (bonding) típusú tőke (pl. kizárólag romáknak vagy nőknek szóló programok) fejlesztését. Legfontosabb megállapításunk szerint a programnak a társadalmi tőke fejlődésére gyakorolt sikere elsősorban a

⁴⁵ <http://www.magdolnanegyed.info.hu/negyedfejlesztés.php>

⁴⁶ <http://szociologia.btk.pte.hu/munkatarsak/oktatok/197-fuezer-katalin-oeneletrajza>

szomszédsági összekötő társadalmi tőke esetében volt regisztrálható. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a program segített abban, hogy élő lakóközösségek alakuljanak ki. A program hatására feltehetőleg a felújított lakásokban megmaradnak majd az eredeti tulajdonosok, akik egyúttal intenzívebben kapcsolódnak egymáshoz, és szívesebben lakják a környéket. A belső hálózatok erősítése mellett azonban ezeknek a hálózatoknak a be-, illetve hozzákapcsolása más hálózatokhoz (városrészekhez, lakóközösségekhez) kevésbé volt sikeres. Egy ilyen jellegű munka eleve is több időt igényel, és hatása csak hosszabb távon mutatható ki.

Szomszédsági összekötő társadalmi tőke

- A Mátyás tér megújítására a helyiek bevonásával került sor: mind a tervezésbe (lakossági fórumok sorozata), mind a kivitelezés egyes munkálataiba bevonták őket (ülődomb, növényültetés), ami erősítette a helyiek közösségi térhasználatával kapcsolatos informáltságát, elköteleződését. A Mátyás tér a megújítás után a közösségi találkozások, programok színterévé, a szomszédság integráltságának erősítő tényezőjévé vált. A szomszédsági összekötő társadalmi tőke, a helyi önszerveződés intenzitásának szintje azonban nem volt elégséges ahhoz, hogy a tér fenntartását (őrzés, takarítás) a helyiek részvételével biztosítsa.
- A Kesztyűgyár Közösségi Ház felújításával a közösségi találkozások olyan színtere jött létre, amely a negyed egész lakosságát hivatott megszólítani programjaival. A tényleges használat során ugyan elsősorban a gyermekek és fiatalok közösségi tereként funkcionál a ház, de közvetetten a szülői generációk körében is összehozza az embereket, kialakítja és erősíti a szomszédsági társadalmi tőke kötelékeit.
- A bérlők bevonásával megvalósuló épületfelújítási program (BBÉP) keretében a bérlők több területen is részt vesznek a ház- és lakásfelújításban: mind a felújítások tervezésébe, mind a kivitelezésbe (hétvégenkénti közösségi munkák) bevonták a lakóépületekben élőket, ösztönözve ezzel az aktív lakóközösséggé szerveződést. Már a programban való részvételi igény megfogalmazása is elősegítette a bérházak lakóinak önszerveződését, hiszen a bérlők felének írásos nyilatkozatára volt szükség a programban való részvételre. Az előkészületek egyik legfontosabb elemeként házanként három kapcsolattartót választottak a közösségek képviselőiként. A bérlői közösségi megbeszélések végigkísérték a felújítást, és több helyen igény mutatkozott a társasházi közgyűléshez hasonló formák bevezetésére.

Az épületfelújítási program tehát a lakókörülmények infrastrukturális színvonalán kívül a helyi társadalom szövetének sűrűségét is növelte, de csak korlátozott körben, a program első hullámában részt vevő négy bérház lakóközössége tekintetében. Ám ezeknek a házaknak a lakóközösségei olyan mértékben megerősítették összekötő társadalmi tőkéjüket, hogy számos, mind a négy házat mozgósító közösségi programot szerveztek, továbbá közösen létrehozták a Négyház Egyesület a Magdolna Negyedért nevű szervezetet, hogy a rehabilitáció vitatott kérdéseiben közösen tudjanak fellépni. A felújítási program egyik eleme különösen erőteljesen támogatta a szomszédsági társadalmi tőke erősítését: a zöldfelületek és belső közösségi terek kialakítását célzó Élő Udvar projekt a négy házból kettőben valósult meg, részvételi tervezéssel, kivitelezéssel és értelemszerűen a lakók általi fenntartással.

- Noha az MNP I. hagyományos közösségfejlesztési programelemei erősítették a szomszédsági összekötő társadalmi tőkét, igazán jelentős hatást elsősorban a helyiek körében bekövetkezett Magdolna Negyeddal való pozitív azonosulás, a környék alacsony presztízsének a MNP I. révén bekövetkezett emelkedése terén sikerült elérni. A negyed közössége számára rendezett rengeteg program elsősorban a gyermekek és fiatalok megszólítására volt alkalmas, a negyed egészére vonatkozó önszerveződés tekintetében nem sikerült a tervezett célt elérni: nem jött létre a Magdolna Szomszédsági Szervezet, amely az eredeti tervek szerint 5 év alatt a negyed lakosságának 10%-át, mintegy 1200 főt mozgósított volna. A közvélemény-kutatási eredmények szerint a negyedben élőknek csak 9-11%-a járt már a szervezetnek az elképzelések szerint otthont adó Kesztyűgyár Közösségi Házban, bármilyen fajta ott szervezett programon pedig ennél is kevesebben vettek részt.

Szomszédságon túlnyúló összekötő társadalmi tőke

- A CivilHáló program a célkitűzése szerint a negyeden kívüliek betelepítését volt hivatva elősegíteni bérlemények kedvező feltételekkel való átadása révén, de mert végül kedvezményezetté kizárólag a negyedben már beágyazott civil szervezetek váltak, a program nem járult hozzá a szomszédságon túlnyúló összekötő társadalmi tőke erősítéséhez.

- A Mátyás tér megújításának részvételi tervezése (2006 februárja és szeptembere között) számos negyeden kívül is bekapcsolt a helyiek közös gondolkodásába, akik a tér megújításának kivitelezésébe is részt vettek (ülődomb, növényültetés).
- Az Erdélyi utcai iskola KidPix programja révén az eredeti szándékokkal szemben a negyed (egyelőre) nem tudott nyitottá válni a kerület és főváros más társadalmi csoportjai felé – ez egyedül a szakemberek bevonásának tekintetében valósult meg.
- Nagy kérdése a MNP I. hullámnak, hogy sikerült-e a szociális városrehabilitáció térbeli társadalomszerkezeti nagy célkitűzéseit megvalósítani: az őslakos középosztály megőrzését, a magasabb státuszúak területre vonzását, illetve azt, hogy a felújítások eredményeképpen a korábban a területen (a felújított házakban) élők a lakhatási költségek emelkedése miatt ne költözzenek el olyan területekre, amelyek színvonala a felújítási előtti állapotokhoz nagyban hasonlít, ezzel térben áthelyezve a szegregációt.

Összekapcsoló társadalmi tőke

- A Mátyás tér megújításának részvételi tervezésébe, a program formálásába befolyásos pozíciókat birtokolók is bekapcsolódtak (Budapesti Corvinus Egyetem, GreenKeys – Interreg III B Projekt⁴⁷).
- A bérlők bevonásával megvalósuló épületfelújítási program (BBÉP) során a Habitat for Humanity önkéntesekkel és kölcsön nyújtásával vett részt a programban, mintegy modellszerűen jelezve az összekapcsoló társadalmi tőke materiális javakká konvertálhatóságát.

7.4 Az Önkormányzatok érdekképviselete és a társadalmi tőke

A Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége (TÖOSZ) a politikai rendszerváltást megelőzően, de már az átalakulási folyamat részeként jött létre. A kezdeményezés célja az újonnan létrejövő önkormányzati szféra érdekérvényesítő képességének megteremtése volt. A szervezetben az önkormányzatokat általában a polgármester képviseli. A TÖOSZ döntéshozó szervei közül a küldöttgyűlés a legmeghatározóbb, amelyet évente legalább egy alkalommal hívnak össze. A szervezet operatív irányítását a titkárság végzi: a

---

⁴⁷ <http://www.greenkeys-project.net/en/home.html>

szövetség döntéseit előkészíti, a végrehajtást megszervezi, valamint a tagok véleményét megismeri, feldolgozza és az illetékeseknek továbbítja (vö.: Füzér et al., 2005: 92–8). A TÖOSZ-nak a társadalmi tőke fejlesztésére tett erőfeszítéseit *dr. Zongor Gábor* főtítkárral készített szakértői interjúnk alapján foglaljuk össze.

A TÖOSZ tevékenysége, mivel önkormányzatok összefogásával foglalkozik, elsősorban a csoportok közötti áthidaló társadalmi tőke fejlesztésére van hatással. Jelenleg is működtet két olyan programot (Legjobb Önkormányzati Program, Polgármester Akadémia), amellyel nagymértékben hozzájárul ehhez a célhoz.

A TÖOSZ Legjobb Önkormányzati Program nevű pályázatában az egyes önkormányzatok gyakorlatában működő sikeres „praktikákat” gyűjti össze, és teszi közzé azokat a többi önkormányzat számára. Az idei (2013-as évben) többek között a következő kiírások szerepelnek a programban.⁴⁸ A „*közfoglalkoztatási jó gyakorlatok*” témakörben a mezőgazdasági, téli és egyéb értékkeremtő közfoglalkoztatás témakörében versenyeznek egymással az önkormányzatok, legalábbis abban a tekintetben, hogy kinek milyen innovatív ötletei és megoldási/kivitelezési javaslatai voltak az adott témában. A „*Gazdálkodó település*” című pályázati kiírást célja olyan települések felkutatása, amelyek helyi erőforrásokra alapozott önkormányzati mezőgazdasági programot működtetnek, valamint a településen helyi termelői piacot üzemeltetnek. „*Az Év Új Nemzedék települése*” azon települések innovatív ötleteit versenyezteti, amelyek a helyi fiatalokat érintő lokális és általános problémákra kreatív megoldási javaslatot mutatnak be. További feltétel, hogy az intézkedések hatására minőségi javulás következzen be a fiatalok életkörülményeiben. A „*Helyi Esélyegyenlőségi Lehetőségek Programja*” (HELP) esetében a pályázó települések az előítéletet csökkentő, innovatív/rendhagyó megoldási ötleteikkel pályázhatnak. A „*Legjobb testvérvárosi találkozó*” olyan már megvalósított testvérvárosi találkozókat hasonlít össze egymással, amelyekben hangsúlyos szerepet kap az aktív állampolgárság.

A Legjobb Önkormányzati Program során a korábbi években begyűjtött sikeres tapasztalatokat a TÖOSZ módszertani füzeteiben tették közre. A 2010-es év kapcsán az Út a munkához nevű programhoz kapcsolódó jó gyakorlatok kapcsán például megismerhetjük Berhida város önkormányzatának gyakorlatát. A város térburkoló tanfolyamot indított a

---

⁴⁸ Az információk forrása:

<http://www.toosz.hu/digitalcity/projects/tooszproject/boxedNewsEvent.jsp?dom=AAAAZJWX&prt=BAAFKYM&firt=AAACONMS&men=BAAFKYMI&smen=BAAFKYMI&fnn=BAAFKYMP>

közmunkások részére, és a közfoglalkoztatás keretein belül a járdák és terek felújítását végezték el. Az esélyegyenlőség biztosításának területén hasonlóan innovatív ötletnek bizonyult Mohács városnak az általános iskolai szegregációt megoldó programja, amelyben a szülő nem osztályt és telephelyet választ gyermekének, hanem tantervi irányultságot. A diákok osztályokba sorolását pedig az iskola végzi el.

A társadalmi tőke szempontjából a program kiemelkedően fontos eleme a témák kiválasztása. Ezek már önmagukban, a nevesítésükkel (esélyegyenlőség, kooperáció) fokozzák a társadalmi tőkét, és a pályázatba való bekerülésük jó eszközei a figyelemfelhívás, tudatosítás és megerősítés kibontakoztatásának. A jó gyakorlatok közzététele pedig olyan szemléletformálási (oktatási) funkciót tölt be, amellyel az adott témában semmiféle gyakorlattal nem rendelkező önkormányzatok is megoldási ötletekhez jutnak.

Természetesen ezekben a programokban csak azok az önkormányzatok tudnak bekapcsolódni, amelyek már felmutattak bizonyos sikereket a pályázatra kiírt témákban. Ez pedig egyfajta önszelekciót von maga után, mert a programok nem tudják elérni a legrosszabb gyakorlatokat követő településeket. A TÖOSZ Polgármester Akadémia programja némileg ezen is akar változtatni, amikor a polgármesteri munkát könnyítő képzéseket állít össze. A képzés részét képezi a képviselői munka elveinek és szabályainak megismerése, az önkormányzati gazdálkodás és szervezés, a településtervezés, de a vezetői kommunikáció, a tárgyalástechnika és a mediáció is. Az elméleti oktatás mellett gyakorlati és csoportos képzés is része a programnak. A társadalmi tőke gyarapításához a program először is abban járul hozzá, hogy a hasonló pozícióban lévő emberek megismerik egymást. A program részét képezte például az is, hogy a polgármesterek párba szerveződtek, hogy egymást meglátogatva eltöltsenek egy napot a polgármestertárssal és figyeljék tevékenységét.⁴⁹ A praktikus ismeretek, de különösen a kommunikációs workshopok pedig feltehetőleg azt célozták meg, hogy a polgármesterek a képzés befejezése után a saját közösségükben tudjanak változást hozóként fellépni. Véleményünk szerint ez a típusú „nevelőmunka” abból a szempontból is nagyon hatékony, hogy nem sérti meg a szubszidiaritás elvét. A polgármesterek ugyanis kapnak irányított

---

⁴⁹ Vö.:

<http://www.toosz.hu/digitalcity/homepage.jsp?dom=AAAAZJWX&pri=AAAAYFAP&fmn=BAAFJXRM&men=BAAFJXRL>

segítséget a munkájukhoz, az önkormányzat életében a változást azonban nem kívülről (TÖOSZ) serkentik, hanem alulról építkezve, belülről érik el. Ez a modell véleményünk szerint példaértékű, és nagymértékben megfontolásra érdemes a társadalmi tőke általános értelemben vett fejlesztése terén is.

8 A társadalmi tőke gyarapodását segítő tevékenységek

Az előző fejezetet azzal zártuk le, hogy a TÖOSZ által kialakított Polgármester Akadémia azért hatékony módja a társadalmi tőke fejlesztésének, mert a képzések során átadott információk nem direkt, hanem közvetett módon járulnak hozzá a társadalmi tőke gyarapodásához úgy, hogy közben a szubszidiaritás elve nem sérül. A következőben hasonló elven működő tevékenységeket sorolunk fel, amelyek lényege, hogy maga a tevékenység csak a kereteket biztosítja a társadalmi tőke fejlődéséhez, vagyis a szükséges konkrét lépések nem központosítva, hanem decentralizálva és több áttételen keresztül valósulnak meg. A felsorolt példák egyúttal ötlettárként is szolgálnak. A példák bemutatása során azt is részletezzük, hogy az adott tevékenység támogatása miért járul hozzá a társadalmi tőke gyarapodásához.

Alumni-szervezetek

Az öregdiákokat összefogó szervezetek Magyarországon csak az utóbbi időben kezdtek felvirágozni. A szervezetek lényege, hogy egy adott intézmény diákjai számára a végzés után is biztosít egyfajta találkozási vagy kapcsolattartási lehetőséget. A rendszeres találkozók megszervezésén túl ilyen lehet egy, az öregdiákok számára megjelölt újság is. A társadalmi tőke fejlődése ebben az esetben az iskolában szövődött kapcsolatok iskolán kívüli fenntartásában keresendő. A baráti kapcsolatok fenntartásán kívül praktikus célja is lehet az ilyen szerveződéseknek. Az együtt töltött évek kialakította közös múlt egyúttal bizalmi alapot teremthet, ami például konkrét álláskeresések során előnyöket is jelenthet. A támogatások és a közös érdekképviselet esetében is nagy szerep hárulhat az ilyen szervezetekre.

Cserediák-szervezetek

A cserediák-programok arra teremtenek lehetőséget, hogy különböző országokban élő diákoknak eljuthassanak tanulni más országokba. A konkrét nyelvi vagy lexikális tudás elsajátításán túl az ilyen szervezetek hozzájárulnak ahhoz, hogy olyan személyes kapcsolatok szülessenek, amelyekre a program hiányában nem lett volna lehetőség.

Mentori programok

A működési elv hasonló a cserediák-szervezetekéhez, de ebben az esetben a kapcsolat hierarchikus: a mentorált és a mentor között létesül. A társadalmi tőke ebben az esetben is a közös szakmai munka alapján, a személyes kapcsolathálók találkozási révén valósul meg.

Szakkollégiumok

Az egyetemi szakkollégiumoknak nagy hagyománya van Magyarországon. Működésük lényege, hogy az egyetemi diákoknak szakmai programok szervezésén keresztül biztosít lehetőséget a személyes kapcsolatok kialakítására. A szakkollégiumok fő profilja az elitképzés, egy-egy jó nevű kollégiumban végzett hallgatók azonban nem kizárólag szakmai alapon kapcsolódnak egymáshoz.

Esernyőszervezetek

Itt általánosságban minden olyan koordináló jellegű szervezetre gondolunk, amely összehangolja a különféle (politika, vallás, környezetvédelem) területeken tevékenykedő kisebb szervezetek működését. Konkrét példa erre a Polgári Körök vagy a különféle családos vallási közösségek⁵⁰ ötlete. Az ilyen csoportosulások és mozgalmak azért jelentősek, mert a hasonló érdeklődési körű és hasonló témában tevékenykedő egyéneket, illetve csoportokat összeköti, és közös megnyilvánulási platformot kínál számukra.

Kulturális intézetek

Az egyes országok kulturális intézetei (Magyarországon a Balassi Bálint Intézet) az adott ország kultúrájának bemutatásáért felelősek, feladatuk pedig az ország kulturális diplomáciájának képviselése.

A kulturális intézetek szintén kapcsolatközvetítő és harmonizáló szervként működnek, amelynek során az egyes országok nyelvi és kulturális kapcsolódásán túl konkrét projekteken keresztül végső soron az egyes személyek networkjei bővülnek.

***

Az előbbieken felsorolt példák a teljesség igénye nélkül összegyűjtött ötletek arra, hogy a társadalmi tőke fejlesztésekor milyen eszközök állnak rendelkezésre. A példákban közös, hogy nem konkrét, célzott és egyértelmű beavatkozások mentén valósul meg a társadalmi tőke fejlesztése. Ez az áttételeesség ugyanakkor összhangban van azzal, amit a tanulmányunk során a társadalmi tőke fejlesztéséről megjegyeztünk. A társadalmi tőke ugyanis a legtöbb esetben mellékterméke valamilyen tudatos és előre eltervezett tevékenységnek. Az pedig, hogy direkt eszközökkel nagyon nehezen befolyásolható, nem

---

⁵⁰ Erről részletesebben: http://www.nevtudphd.pte.hu/docs/disszertacio_lakitamasne.pdf

jelenti azt, hogy a fejlesztésére nem érdemes odafigyelni. A fejlesztés ugyanakkor a legtöbb esetben a spontán fejlődés kereteinek megteremtését kell, hogy jelentse, és egyúttal azt is magában foglalja, hogy maga az eredmény közvetlenül nem kontrollálható.

9 Melléklet

9.1 Fókuszcsoportos beszélgetés civil szervezetek képviselőivel, 2013. április 17.

A beszélgetést teljes terjedelmében mp3 fájlformátumban jelen tanulmányunk CD mellékletében tesszük hozzáférhetővé.

Üdvözlés, a projekt rövid bemutatása

Témáink

1. A meghívott oktatási intézmények és képviselőinek rövid bemutatkozása
  - Mutassa be önmagát és a szervezetet, amit képvisel!
2. A tevékenység sajátosságai
  - Milyen szükséglet hívta életre a projekt indítását? Kikből áll a célcsoport?
  - Mutassa be azokat a projektjeiket/tevékenységüket, melyek a társadalmi különbségek, a korrupció csökkentését, az együttműködés, a bizalom növelését célozzák!
  - A szervezet tevékenysége milyen módon járul hozzá az egyenlőtlenségek/korrupció csökkenéséhez?
  - A projektek mennyire voltak képesek az eredeti célkitűzést megvalósítani? Volt-e olyan célkitűzés, amin menet közben alakítani kellett valamilyen külső környezeti változás miatt (pl. jogszabály)?
3. Intézményi környezet
  - Említsen néhány szervezetet, amelyek fontos hatást gyakorolnak a működésükre!
    - ✚ Hasonló területen működő civilek/vállalatok
    - ✚ Más területen működő civilek/vállalatok
    - ✚ Állami/nemzetközi szervezetek/hatóságok
  - Ezek a szervezetek hogyan befolyásolják a működést?
  - Az állam hozzájárul-e a projektjeik megvalósításához? Ha igen, hogyan? Ha nem, kellene-e?
  - A jogszabályi környezet megteremti-e a zavartalan működés lehetőségét, ösztönöz-e/gátol-e? Kérem, fejtse ki bővebben!
4. A projekt sikerességének kulcsfaktorai, nehézségek
  - Kinek és milyen szervezet segítségével sikerült elindítani a projektet?

- Mik voltak a projekt sikerének kulcselemei?
  - Melyek azok a tényezők, melyek nagyban megnehezítették/gátolták a projekt sikeres végrehajtását?
  - A program hogyan fejlődött? Miért volt szükség a változásra?
  - Ha volt hatása, a válság hogyan hatott az eredményekre?
5. Nem szándékolt pozitív/negatív mellékhatások
- Volt-e valamilyen nem szándékolt következménye a projektnek (akár negatív, akár pozitív) a bizalom erősödése/az egyenlőtlenségek csökkenése tekintetében?
    - ✚ Ha volt, akkor minek köszönhetően jött létre?
    - ✚ Ezt fel tudják-e használni egy következő projekt tervezésénél (Be tudják-e építeni a tervezésnél)?
6. Eredmények, fenntarthatóság, monitorozás
- Összességében elégedett-e a projekt eredményeivel?
  - Sikerült-e, s ha igen, mennyiben sikerült csökkenteniük a társadalmi különbségeket a projekt eredményeképpen?
  - Az eredmények milyen távon mutatkoznak meg (mik az eredmények rövid, közép- és hosszú távon)?
  - Az eredményeket mérték-e valamilyen módon? Ha igen, hogyan? Ha nem, miért?
  - Az eredmények fenntarthatók-e? Ha igen, milyen távon? Mit kellene másképpen?
  - Ha most vágnának bele egy ugyanilyen/hasonló projektbe, mi az, amit ugyanúgy és mi az, amit másképpen csinálnának? Miért?
  - Mi az a külső tényező/akadály, aminek az elhárulása nagyban megkönnyítené egy új pályázat létrehozását/a jelenlegi hosszú távú fennmaradását?

9.2 Fókuszcsoporthoz beszélgetés oktatási intézmények képviselőivel,

2013. április 24.

A beszélgetést teljes terjedelmében mp3 fájlformátumban jelen tanulmányunk CD mellékletében tesszük hozzáférhetővé.

Üdvözlés – a projekt rövid bemutatása

Témáink

1. A meghívott oktatási intézmények és képviselőinek rövid bemutatkozása
  - Mutassa be önmagát és a szervezetet, amit képvisel!

2. A pedagógiai program sajátosságai
  - Milyen szükséglet hívta életre az iskola megalapítását, hogyan indult? Kiből áll a fő célcsoport?
  - A szülőket vagy a gyerekeket célozzák? Miért?
  - Ismertesse pedagógiai programjukat!
    - ✚ Mi kell ahhoz, hogy egy hátrányos helyzetű tanuló hátrányait hatékonyan csökkenteni tudják?
    - ✚ Mik a legnagyobb nehézségek, amelyekkel meg kell küzdeni ahhoz, hogy a gyerekek közti egyenlőtlenségek csökkenjenek?
  - A speciális program miként járul hozzá az esélyegyenlőség megvalósításához?
  - A pedagógiai program mennyire volt képes az eredeti célkitűzést megvalósítani? Volt-e olyan célkitűzés, amin menet közben alakítani kellett valamilyen külső környezeti változás miatt (pl. jogszabály)?
3. Intézményi környezet
  - Említsen néhány szervezetet, amelyek fontos hatást gyakorolnak a működésükre!
    - ✚ Hasonló területen működő civilek/vállalatok
    - ✚ Más területen működő civilek/vállalatok
    - ✚ Állami/nemzetközi szervezetek/hatóságok
  - Ezek a szervezetek hogyan befolyásolják a működést?
  - Van-e hatásuk a pedagógiai program megvalósítására? Ha igen, milyen (pozitív, negatív)? Részletezze!
  - Az állam hozzájárul-e a működéshez? Ha igen, hogyan? Ha nem, kellene-e?
  - A jogszabályi környezet megteremti-e a zavartalan működés lehetőségét, ösztönöz-e/gátol-e? Kérem, fejtse ki bővebben!
4. A pedagógiai program sikerességének kulcsfaktorai, nehézségek
  - Kiknek/milyen szervezet segítségére támaszkodva sikerült elindítani a programot (állam, civil szervezet stb.)?
  - Mely tényezők gátolták/nehezítették az iskola indulását/működését?
  - Hogyan fejlődött menet közben a pedagógiai program? Miért volt szükség a változtatásra?
  - Az iskolák működésének milyen támogatásra, illetve – nem feltétlenül anyagi – változtatásra lenne szüksége ahhoz, hogy a hátrányokat a fiatalok még jobban le tudják dolgozni, azaz hogy az iskola munkája még hatékonyabbá váljon?
  - Ehhez van-e/lenne-e szükségük valamilyen külső segítségre? Ezt megkapják-e?

-
5. Nem szándékolt mellékhatások
- Volt-e/van-e valamilyen nem szándékolt következménye a speciális pedagógiai programnak (akár negatív, akár pozitív) a bizalom erősödése/az egyenlőtlenségek csökkenése tekintetében?
    - ✚ Ha volt, akkor minek köszönhetően jött létre?
    - ✚ Ezt be tudják-e építeni a pedagógiai program fejlesztésébe?
6. Eredményesség, fenntarthatóság, monitorozás
- Tudják-e/szokták-e mérni a tevékenységük hatását a társadalmi különbségek csökkenésére? Ha igen, milyenek ezek az eredmények? Van-e utánkövetés?
  - Milyen esélyekkel indulnak a munkaerőpiacon/továbbtanulásban a speciális nevelésben részesülő diákok?
7. Mit kellene másképpen?
- Ha most vágnának bele egy ugyanilyen/hasonló pedagógiai program kidolgozásába/most indítanák az iskolát, mi az, amit ugyanúgy és mi az, amit másképpen csinálnának? Miért?
  - Mi az a külső tényező/akadály, aminek az elhárulása nagyban megkönnyítené a működésüket/a hosszú távú fenntartható működést?

10 Irodalom

- AUTONÓMIA ALAPÍTVÁNY (é. n.): *Esélykassza. Záró Beszámoló.*
<http://www.autonomia.hu/sites/default/files/files/1108/3573/ekzarobeszemolo.pdf>
- AUWAL, M. A. (1996): Promoting Microcapitalism in the Service of the Poor: The Grameen Model and Its Cross-Cultural Adaptation. *Journal of Business Communication*, 33 (1), 27–49.
doi: 10.1177/002194369603300105
- BARABAS, J. (2004): How Deliberation Affects Policy Opinions. *American Political Science Review*, 98 (4), 687–701. doi: 10.1017/S0003055404041425.
- BAUMRIND, D. (1966): Effects of authoritative parental control on child behavior. *Child development*, 37 (4), 887–907.
- BAUMRIND, D. (1967): Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior. *Genetic Psychology Monographs*, 75 (1), 43–88.
- BAUMRIND, D. (1978): Parental disciplinary patterns and social competence in children. *Youth and Society*, 9, 238–276.
- BELVÁROSI TANODA (2010): Pedagógiai Program.
<http://www.beltanoda.hu/PedProg2010.VEGSO.pdf>
- BIZTOS KEZDET (2009): A Biztos Kezdet Gyerekházak hálózatának szolgáltatási és szervezeti modellje.
http://www.biztoskezdet.hu/uploads/attachments/03_01_Biztos%20Kezdet%20Gyerekhazak%20Szervezeti%20es%20Szolgaltatasi%20Modell.pdf
- CANCEDDA, A. – CANOY, M. – DODD, J. – DONLEVY, V. – JEFFREY, P. – PETERS, M. – VAN NULAND, E. – ZWINKELS, W. (2011): *The Mid-term Evaluation of PROGRESS*. Final Report. Ecorys, Rotterdam.
<http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=7430&langId=en>
- COLEMAN, J. S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 94 (1), 95–120.
- CZIKE K. – BARTAL A. M. (2004): *Nonprofit szervezetek és önkéntesek – új szervezeti típusok és az önkéntes tevékenységet végzők motivációi.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
http://www.bmoc.hu/sites/default/files/szakirodalom/nonprofit_szervezetek_es_onkentesek.pdf

- CSERMELY P. – FODOR I. – JOLY E. – LÁMFALUSSY, S. (2009): Szárny és Teher. Ajánlás a nevelés-oktatás rendszerének újjáépítésére és a korrupció megfékezésére. Bölcsék Tanácsa Alapítvány, Budapest.
- CSONTOS, L. – KORNAI J. – TÓTH I. Gy. (1996): Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer fogalma — Egy kérdőíves felmérés tanulságai. *Századvég, Új Folyam*, 2, 3-28.
- DARITY, W. A. (ed.). (2008): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. 1. Macmillan Reference USA. Retrieved from <http://www.fileden.com/files/2009/10/18/2608942/vol01.pdf>
- EAGLY, A. H. (2008): Attitudes. Szócikk. In: DARITY, W. A. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. 1. Macmillan Reference USA, 200–01.
- EASTERLY, W. – RITZEN, J. – WOOLCOCK, M. (2006): Social Cohesion, Institutions, and Growth. *Economics and Politics*, 18 (2), 103–20.
- FÜZÉR K. – GERŐ M. – SIK E. – ZONGOR G. (2005): *A társadalmi tőke növelésének lehetőségei fejlesztéspolitikai eszközökkel*. TÁRKI Társadalomkutatási Intézet, Budapest.
- FÜZÉR K. – GERŐ M. – SIK E. – ZONGOR G. (2006): *Társadalmi tőke és fejlesztés*. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. TÁRKI, Budapest.
- FRIEDMAN, M. (1970): The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits. *The New York Times Magazine*, 13. September 1970, Retrieved 2008-03-07. <http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html>
- HECKMAN, J. J. (2006): Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children. *Science*, 312 (June 30), 1900–2.
- HERMANN, Z. – IGNÁCZ ZS. (2009): Knowledge Gain and Attitude Change During a Deliberative Poll: the DP on Unemployment in the Kaposvár Region. In: Lengyel Gy. (szerk.): *Deliberative Methods in Local Society Research – The Kaposvár Experiences*. Új Mandátum, Budapest, 29–53.
- JOLY, E. (2009): Önök a korrupció miatt szegények! *IVilággazdaság*, 2009. január 22. http://www.vg.hu/kozelet/vg_online/kozelet_-_belfold/090122_joly_257239
- KAUFMANN, Daniel – KRAAY Aart (2002): Growth Without Governance. *Economia*, 3 (1),

169–215.

- KERTESI Gábor – SURÁNYI Éva (2008): Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai. A hátrányos helyzetű tanulók oktatási integrációs programjának hatásvizsgálata 2005–2007. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest.
http://www.biztoskezet.hu/uploads/attachments/Kezdi_Suranyi_OIIH_hatasvizsgalata.pdf
- KHANDKER, S. R. (1996): Grameen Bank: Impact, Costs, and Program Sustainability. *Asian Development Review*, 14 (1), 65–85.
- KNACK, S. – KEEFER, P. (1995): Institutions and Economic Performance: Cross-Country Tests Using Alternative Measures. *Economics and Politics*, 7 (3), 207–227.
- KONIORDOS, S M. (2008): Social Capital. Szócikk. In: DARITY, W. A. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol. 7. Macmillan Reference USA, 564-7.
- LISKÓ I. – FEHÉRVÁRI A. (2008): *Hatásvizsgálat a HEFOP által támogatott integrációs program keretében szervezett pedagógus-továbbképzésekről*. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Research Papers No. 281., Budapest.
http://oitk.tatk.elte.hu/sites/default/files/files/281_Lisko-FA_Hefop.pdf
- MCKINSEY (2007): How the world’s best-performing schools come out on top.
http://mckinseysociety.com/downloads/reports/Education/Worlds_School_Systems_Final.pdf
- MCKINSEY (2010): How the world’s most improved school systems keep getting better.
http://www.redage.org/files/adjuntos/How-the-Worlds-Most-Improved-School-Systems-Keep-Getting-Better_Download-version_Final_0.pdf
- MOLNÁR, Gy. (2012): Szociális mikrohitelzés, önfoglalkoztatás és roma integráció. A Kiútprogram tapasztalatai. *Külgazdaság*, 56 (11–12), 62–97.
- POLÁNYI K. (2004): A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Napvilág Kiadó Kft., Budapest.
- PUSZTAI G. (2011): *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- SANDEL, M. J. (2012): *What Money Can’t Buy: The Moral Limits of Markets*. Farrar, Straus and Giroux, New York.
- SCITOVSKY, T. (1977): *The joyless economy*. Oxford Univ. Press, Oxford.

- SZÉKELY L. – LAKATOS D. – MOLNÁR Cs. G. (2012): Fiatalok és a korrupció Magyarországon. Transparency International Magyarország.
http://www.transparency.hu/uploads/docs/Fiatalok_es_a_korrupcio_Magyarorszagon.pdf
- TABELLINI, GUIDO (2005): *Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe*. Cesifo Working Paper No. 1492. http://www.cesifo-group.de/DocCIDL/cesifo1_wp1492.pdf
- TÁRKI (2005): *A társadalmi tőke növelésének lehetőségei fejlesztéspolitikai eszközökkel*. A tanulmány a Nemzeti Fejlesztési Hivatal megrendelésére készült. A kutatás vezetője: Tóth István György. A kutatási téma koordinátora: Sik Endre. A tanulmány készítői: Füzér Katalin, Gerő Márton, Sik Endre, Zongor Gábor.
- TÁRKI (2007): *Az Új Magyarország Fejlesztési Terv Operatív Programjainak horizontális ex-ante értékelése*. 1–2. kötet: Összefoglaló megállapítások. Budapest, 2007. március 21.
- TÁRKI (2010): *Társadalmi értékek és a fenntartható fejlődés – a kutatási eredmények áttekintése*. A tanulmány a TÁRKI Zrt. a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács részére készült. A keretkutatás vezetője: Tóth István György. Az elemzést készítette: Keller Tamás.
- TÁRKI (2011): *Javaslat a fenntartható fejlődés társadalmi indikátorainak mérésére*. A tanulmány a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanácsa megrendelésére készült. Budapest, 2012. május 30. A kutatás vezetője: Tóth István György. Az elemzést készítette: Keller Tamás.
- TILLER, A. E. – GARRISON B. – BLOCK, E. B. – CRAMER, K – TILLER, V. (é. n.): *The Influence of Parenting Styles on Children's Cognitive Development*. Louisiana State University AgCenter. <http://www.kon.org/urc/tiller.pdf>
- TRANSPARENCY INTERNATIONAL (2004): *Teaching Integrity to Youth – Examples from 11 countries*. Transparency International, Berlin.
<http://www.nngo.org/sites/default/files/Teaching%20Integrity%20to%20Youth.pdf>
- YUNUS, M. (2007). *Creating a world without poverty: social business and the future of capitalism*. Public Affairs, New York.
- YUNUS, M. (2008): *Creating a world without poverty: social business and the future of capitalism*. *Global Urban Development*, 4 (2), 1–19.

YUNUS, M. – JOLIS, A. (1998): Banker to the Poor: Micro-Lending and the Battle Against World Poverty. PublicAffairs, New York.

YUNUS, M. – MOINGEON, B. – Lehmann-Ortega, L. (2010): Building Social Business Models: Lessons from the Grameen Experience. *Long Range Planning*, 43 (2–3), 308–325. doi: 10.1016/j.lrp.2009.12.005

VARRÓ Szilvia (2008): Tejelni? Tehénre? Szegények bankja Magyarországon. *Magyar Narancs*, 44 (10. 30).

[http://magyarnarancs.hu/belpol/szegenyek_bankja_magyarorszagon -
_tejelni_tehenre-69985](http://magyarnarancs.hu/belpol/szegenyek_bankja_magyarorszagon_-_tejelni_tehenre-69985)